

EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA
KODU-UURIMISE KOMISJON
EESTI GEOGRAAFIA SELTS

KODU-UURIJATE
SEMINAR-KOKKUTULEK

Haapsalus ja Hiiumaal

Tallinn 1964

1964

EESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA
KODU-UURIMISE KOMISJON
EESTI GEOGRAAFIA SELTS

Esimärk
24. 8 1964

KODU-UURIJATE SEMINAR-KOKKUTULEK

Haapsalus ja Hiiumaal

29. juunist 6. juulini 1964. a.

Ettekannete lühikokkuvõtted

Tallinn 1964

Toimetuse kolleegium:
V. Järv, E. Maaring, L. Merikalju

Kmr

Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu

393

KODU-UURIMISE JÄRJEKORDSETEST ÜLES- ANNETEST MEIE VABARIIGIS

ENSV TA akadeemik
H. KRÜS

Kodu-uurimise alal on rohkesti väga olulisi tegevuslõike, milledest ühegi puhul ei saa piirduda üksnes põgusate tähelepanekutega, vaid kus kõikjal on vaja pidevat visa tööd. Neist iga jaoks peab meie kodu-uurijate arvukast perest jätkuma asjahuvilisi. Vastasel korral sureks üks või teine kodu-uurimise haru välja ning kompleksses kodu-uurimises tekiks seda kahjustav lünk, mille tõttu ei oleks võimalik saavutada meie kodupaikade terviklikku tundmist. Seejärel ei tähenda see, kui me räägime kodu-uurimise järjekordsetest ülesannetest ning mainime ainult üksikuid tegevuslõike, et meie huvi mitmesuguste teiste käimasolevate kodu-uurimisalaste tööde vastu peaks vaibuma. Tuleb vaid intensiivistada tähelepanu nende alade suhtes, mis on eriti aktuaalseks muutunud.

Nagu kõigile Nõukogudemaa töötajatele, nii annab ka kodu-uurimise harrastajatele peamised teetähised Kommunistlik Partei. 1963. a. juunipleenumi seisukohtadest, samuti detsembripleenumil ja 1964. a. veebruaripleenumil antud üldistest tegevussuundadest selgub, et esikohale peame oma töös tõstma tänapäevaga seotud probleemid, lühidalt — t ä n a p ä e v a k ü s i m u s e. See on meile väga rõõmustav mitmel teiselgi põhjusel.

1. Tänapäevaküsimus on sisult kompleksne ning suudab seetõttu kodu-uurijaid massiliselt haarata kodu-uurimiskule tööle nii ühiskondliku elu kui ka looduse uurimise aladel.

2. Ta tõstab kõige enam kodu-uurijate aktiivset huvi meie tänapäeva kodu, s. o. kommunistlikku ühiskonda ehitava kodu vastu. See huvi on eelduseks, et hakkame oma kodu-

paika sügavamalt nägema ja saame kodu-uurimise tulemuste najal paremini kui ühelgi muul viisil otsustada, mida tuleb ette võtta, et meie kodukoht kõigis oma avaldustes läheneks kiiremini üllale sihile, mille on kogu meie ühiskonnale seadnud Kommunistlik Partei.

3. Tänapäevaküsimusega tegelemine aitab oluliselt säilitada andmeid meie mitte kunagi korduvast kaasajast.

Kodu-uurijale tähendab tänapäevaküsimus kõigepealt seda, et tuleb asuda kodukoha tänapäeva uurima. Et selles töös esineb kümneid ja sadu võimalusi nii sisuliselt kui ka meetodiliselt, seda taipab iga kodu-uurija otsekohe. Meil ei ole kavas praegu neist kõiki tulipunkti võtta. Jäägu siin mõtlemist ja katsetamist kõigile kodu-uurijaile. Peatume ainult mõnel.

Kõige ulatuslikumat ja jõukohasemat tegevust tänapäeva uurimiseks pakub kroonikapidamine. Mis on kroonika ja kuidas seda pidada, sellest oleme juba varem rääkinud (vt. H. Kruus, Kohalike kroonikate pidamise küsimusi. Kodu-uurimise teateid. Meetodilisi materjale, nr. 5, Tallinn, 1964). Rõhutaksime siinkohal ainult, et kroonikapidamine on vajalik kõigil elualadel. Kodu-uurimise aktivistidel on vaja selle ülesande tähtsust asutustes, ettevõtetes ja organisatsioonides selgitada ning abiks olla kroonika allikate loomiseks ning olemasolevate allikate läbitöötamiseks kodu-uurimise ringide ellukutsumisel ja suunamisel.

Inimeste tegevuse ja nende elu-olu kõrval peaks kroonikais kajastuma ka keskkond, milles elu kulgeb. See tähendab, et kroonikapidamisel saavad omajagu rakenduda ka need kodu-uurijad, kelle huvialaks on loodus. Eriti kehtib see põllumajandusettevõtete kroonikate puhul. Loodusnähtused, nende muutumine ja mõju inimese tegevusele, kodukoha looduse rikkus ja ilu, selle loomisele ja hoidmisele kaasaaitamine — kõik see on tänapäeval otseselt seotud inimesega ning vastav materjal rikastab kroonikaid tohutul. Nii nagu nõuab pidevust kroonika allikate loomine ühiskondliku elu kohta, nõuab seda ka vastavate allikate loomine kroonika looduse osa jaoks. Arvame, et looduseuurijad on siin isegi paremas olukorras kui majandusmehed ja ajaloolased, sest neil on kasutada senised pidevusele ja täpsusele tuginevad loodusevaatluste kogemused. Eks ole ju need vaatlused antud paikkonnas koos vastavate andmete üldistamisega ka omamoodi kroonikapidamine, mille üheks lõpptulemuseks on looduse kroonika.

Kroonikapidamise kõrval ja sellega otseselt seotult ker-
kib meie ette teine, senisest palju tõsisemat tähelepanu
nõudev küsimus. See on kodu-uurimuslike ma-
terjalide säilitamine. Seni, kuni meil pole korda
kodu-uurimuslike materjalide säilitamise alal, ei saa me
ka rääkida kodu-uurimusliku töö vastavusest nõuetele.
Kuulub ju esimene otseselt kodu-uurimusliku töö sisse, on
selle osa.

Kodu-uurijad on tublideks abimeesteks mitmesugustele
teadusliku uurimise asutustele vajalike materjalide kogu-
misel. Enamasti laekuvad need materjalid üksnes vasta-
vate asutuste hoidlatesse ja leiavad kohapeal, kus nad on
kogutud, väga vähest kasutamist. On vaja luua olukord,
et teatavast paikkonnast kogutud kirjalikke andmeid säi-
litataks ära kirjadena ka kohtadel. Samuti peaksid ka ma-
teriaalse kultuuri esemete tüüpilised näidised kohtadele
jääma.

Võib kohata palju fotomehi, kes tunnevad rõõmu ainult
millegi huvitava jäädvustamisest filmilindil ja siis ka pildi
ilmumisest kemikaalis. Mis sellest fotost hiljem saab, kas
talle ka vajalik andmestik märgitakse, kas fotodest fototeek
koostatakse, see enam niisugust pinnaliste elamuste jahil
olevat fotomeest ei huvita. Kahjuks on meil ka sama-
suguseid «kodu-uurijaid». Nad tunnevad ainult mõnu neid
üllatavate üksikfaktide või -esemete avastamisest, kuid
nende tõelist kogujat ning säilitajat nendest pole. Neil ei
jätku kodu-uurijale vajalikku püsivust, mis kulub töö lõpu-
leviimiseks, samuti mitte korraarmastust. Sellest siis tu-
lebki, et niisugusel puhul peame panema jutumärkidesse
mitte ainult sõna «kodu-uurija», vaid ka «kodulookogu».
Kodu-uurimuslike materjalide kogumise ja säilitamise ning
kodulookogude olukord on vaja igal kodu-uurimise aktivis-
til võtta tugeva luubi alla.

Kodu-uurimuslike materjalide säilitamisega on seotud
kolmas küsimus, mida just käesoleval aastal kui väga
aktuaalset tahame esile tõsta. See on kultuurimälesti-
ste kaitse, mis on UNESCO (ÜRO vastava organi)
poolt soovitatud 1964. aastaks rahvusvahelise kultuurilise
liikumise üheks peateemaks ja avaldusvormiks kultuuri-
mälestiste kaitse aasta tähistamise raames. Meile, nõu-
kogude rahvale, on see ühtlasi järjekordseks rahuliikumise
avalduseks.

Inimtegevusega poliitilisel, kultuurilisel, majanduslikult jt. aladel on seotud rohkesti objekte, millel on teaduslikult, kultuurhariduslikult või esteetiliselt hindamatu väärtus. Need objektid ongi kultuurimälestised. Paljud nendest on riikliku kaitse all. Et enamik kultuurimälestisi nagu looduskaitseobjekti on kinnisobjektid, säilitatakse neid nende asukohas. Neid korrastatakse ja restaureeritakse ning leitakse neile hooldajad ja usaldusmehed. Kuid sellest on muidugi vähe. Alles siis saame rääkida objektide säilivuse kindlustatusest, kui iga kodanik kaitse vajadust mitte ainult ei tunneta, vaid ka ise tegelikus elus seda arvestab. Et see nii oleks, selleks tuleb eeskätt kõigil kodu-uurijatel teha palju kaitsealast selgitustööd.

Kodu-uurijate seminar-kokkutulek tekitab mõtteid kindlasti paljude kodu-uurimise küsimuste osas. Olgu seejuures aga meie huvi suunatud eriti eespool märgitutele.

KOOLI KODULOOKOGU, KODULOONURK JA KODULOOMUUSEUM

V. JÄRV

Enamikus vabariigi koolides tehakse ulatuslikku kodu-uurimuslikku ja koduloolist tööd: ühtedes seostatakse kodu-uurimine programmiliste teemadega, teistes toimub see teadusalastes isetegevusringides.

Koolide kodu-uurimuslikus töös saadud andmed ja materjalid säilitatakse kodulookogus ja eksponeeritakse vastavalt kujundatud koduloonurgas või koduloomuuseumis, samuti temaatiliste näitustena.

On täiesti loomulik, et igal koolil (ka algkoolil) oleks kodulookogu — kodukohta iseloomustavate õppevahendite ja näidiste kogu. Kodulookogu on soovitatav paigutada eraldi kappidesse. Võimaluse korral eraldada selle jaoks omaette ruum.

Kodulookogusse kuuluksid sellised kodu-uurimuslike (resp. kodulooliste) materjalide kogud nagu näiteks:

- 1) originaalesemed,
- 2) ajalehelõiked,
- 3) fototeek,
- 4) fonoteek,
- 5) kooli ajalugu ja tänapäeva iseloomustavad materjalid (sealhulgas ka kooli kroonika),
- 6) õpilaste kodu-uurimuslikud kirjutised jt. tööd.

Kodulookogus peaksid olema fikseeritud kõik kooli piirkonna looduskaitseobjektid, kultuurimälestised, vaatamisväärsused, nagu maastikulised jt. keelualad, üksikud looduskaitseobjektid (paljandid, rändrahnud, puud jne.), linnused ja nende varemed, kalmed, hiied, ohvriallikad ja -kivid, koolimajad, kõrtsid, endised mõisahooned, kohad, kus asusid mõisnike hävitatud külad, revolutsioonimälestised, lahingukohad jne.

Kodulookogu moodustamisest ja pidevast täiendamisest peaksid osa võtma kõik koolikollektiivi liikmed eesotsas õpetajatega.

Kodulookogu on baasiks koduloonurga või -muuseumi loomisel.

Vene NFSV Haridusministeerium ja Kultuuriministeerium oma ühise juhendiga 27. jaanuarist 1961. aastast nr. 19-M «Об усилении краеведческой работы в школах и издании краеведческих пособий для школьников» seadsid Vene NFSV koolidele eesmärgiks organiseerida lähemate aastate jooksul 8-klassiliste koolide juures koduloonurgad ja keskkoolide juures koduloomuuseumid. Nimeetatud ülesanded ei ole ülejätkäivad ka meie vabariigi koolidele. Seda on edukalt näidanud Leisu Algkooli, Oru ja Vatla 8-klassilise Kooli ning Keila, Märjamaa, Otepää, Rakke Keskkooli ja teiste koolide kogemused.

Kooli koduloonurga all mõistame kodulooliste ja kodu-uurimuslike materjalide süstematiseeritud temaatilist väljapanekut — ekspositsiooni, mis paikneb klassiruumis, õppekabinetis, raamatukogus, saalis, jalutusruumis või mujal. Kooli koduloonurga ekspositsiooni ülesandeks on anda kompleksne ülevaade kooli piirkonna loodusest, geograafiast, ajalooast ja esitada uusi andmeid tänapäeva mitmekülgsest kommunistlikust ehitustööst.

Kooli koduloomuuseumi ülesanded on üldjoontes samasugused, kuid selle ekspositsioon on põhjalikum ning eraldi ruumi paigutatud. Koduloonurk või -muuseum peab olema kasvatusliku sisuga näitlik agitatsioon, mis aitab kaasa nõukogude patriotismi ja proletarise internatsionalismi kasvatamisele. Ekspositsiooni ajaloomaterjalid peavad võimaldama mineviku võrdlemist tänapäevaga ning tutvustama selle saavutusi. Tänapäeva käsitlevad materjalid peavad näitama kohaliku majanduse, asustuse ja kultuuri iseärasusi ja muutusi seoses kommunismi ehitamisega. Loodust käsitlev ekspositsioon olgu näitlikuks vahendiks kooliümbruse looduse ja tema üksikelementide kohta.

Kooli koduloonurgas ja -muuseumis võiksid kajastuda järgmised teemad koolist ja selle ümbrusest:

1) geograafiline asend,

2) loodus:

a) geoloogiline ehitus,

b) pinnas, taimkate, loomastik,

- c) looduskaitse,
- 3) ajalugu: kultuurimälestiste kaitse,
- 4) tänapäev:
 - a) elanikkond,
 - b) majandus,
 - c) kultuur ja haridus,
- 5) kool:
 - a) minevik,
 - b) tänapäev,
 - c) õpilaste paremad tööd,
- 6) kooli šeflusettevõtte ajalugu ja tänapäev,
- 7) rahvaste sõprus.

Et iga kooli piirkond on oma kohalike eripärasustega, siis on loomulik, et eeltoodud soovitusi ei saa kasutada ühtemoodi. Küll aga tuleb vältida ühekülgseid ekspositsioone (näiteks puht-ajaloo- ja etnograafiaalaseid jne.).

Kogemused näitavad, et kooli kodulookogu, koduloonurga ja -muuseumi loomist on õige alustada kodu-uurimise ringi töö raames. Nii õpitakse üheaegselt hoolikalt tundma kohalikku paikkonda ning kogutakse koduloolist materjali. On otstarbekohane, et ringi üheks ülesandeks oleks juba algusest peale koduloonurga või -muuseumi loomine.

Kodu-uurimise ringi tegevuse esimeseks etapiks oleks kooli kodulookogu, koduloonurga või -muuseumi rajamise perspektiivplaani väljatöötamine ja selle läbiarutamine ringi üldkoosolekul. Siinjuures on vajalik arvestada kooli võimalusi ja vajadusi ning kohalikke olusid.

Teine, üksikasjalisem tööplaan olgu operatiivse iseloomuga, kus näidatakse ära lähemad ülesanded (veerandaasta plaan), nagu konkreetsete materjalide kogumine, süstematiseerimine ja läbitöötamine, makettide valmistamine jne.

Väga oluline on, et kodu-uurimist ning kodulookogu, koduloonurga ja -muuseumi loomist juhendavad õpetajad vaa-deldavat paikkonda küllaldaselt tunneksid. Juba tegevuse algul on vaja luua kontakt rajooni või linna kodu-uurimise toimkonnaga, piirkonda teenindava riikliku koduloomuuseumiga ning mõnel juhul ka erialaste teadusliku uurimise asutustega.

Õieti teevad need koolid, kes kodulookogu, koduloonurga ja -muuseumi rajamisel töötavad koos kohaliku partei- ja

komsomoliorganisatsiooniga ning tõmbavad kaasa kooli lastevanemate komitee ja kohalikku elanikkonda. Maakoolidel peaks selles tegevuse lõigus olema eriti tihe side kolhooside juhatuste ning kohalike kultuurhariduslike asutustega; linnakoolid seevastu tugevdagu sidemeid šeflusettevõtetega. Ühise töö tulemusena loodud kodulookogu, koduloonurk või -muuseum saaks siis täita mitte ainult oma koolisest ülesannet õppe- ja kasvatustöös, vaid aitaks kaasa ka elanikkonna poliitilisel ja ateistlikul kasvatamisel. Oleks ainult tervitatav, kui koduloonurgad ja -muuseumid avaksid näiteks igal pühapäeval oma ukсед kõigile külastada soovijaile, ekspositsiooni tutvustajateks oleksid aga õpilased — kodu-uurimise ringi liikmed.

On raske üle hinnata kodulookogu, koduloonurga ja -muuseumi osa õpilaste kasvatamisel. Tutvumine kodukoha looduse mitmekesisuste ja rikkustega, ajaloo, töökangelastega, silmapaistvate teadlaste ja kultuuritegelastega ning meie kiiresti edasi liikuva elu nähtustega on parimaks kodumaa-armastuse — nõukogude patriotismi kasvatamise võimaluseks. Kodu-uurimuslik, samuti kodulooline tegevus on ka üheks tugipunktiks, millele edaspidiseski elus rajanevad paljud meie sidemed kodukohaga.

Koolide kodulookogud, koduloonurgad ja -muuseumid saagu käesoleval kommunismi laiahaardelise ehitamise ajastul kohaliku kultuurharidusliku töö, seejuures ka igandite vastu võitlemise üheks mõjusaks vahendiks, vahedaks relvaks õpetajatele, lektoritele ja propagandistidele nende tegevuses.

KIRJANDUS

- Juhiseid koolide koduloonurkade kujundamiseks. Eesti NSV Pioneriorganisatsiooni Nõukogu metoodilised juhendid, jaanuar—mai. Tallinn, 1963.
- Järv, V. Kodu-uurimise päevaprobleeme koolides. «Nõukogude Kool», 1963, nr. 10.
- Kruus, H. Kodu-uurimine ja õpetajaskond. «Nõukogude Kool», 1960, nr. 1.
- Maaring, E. Kodulooringi organiseerimisest koolis. Kodu-uurimise teateid, nr. 3, Tallinn, 1961.
- Mägi, H. Kooli muuseumi osa õppe- ja kasvatustöös. «Nõukogude Kool», 1964, nr. 1.
- Palamets, H. Koduloo kogu koolis. «Nõukogude Kool», 1964, nr. 1.

- Баланюк Е. Создаем школьную летопись. „Народное образование“, 1958, № 11.
- Батин Ю. Краеведение — почетное дело. „Клуб“, 1961, № 6.
- Бируля И. Прошлое и настоящее колхоза. „Культурно-просветительная работа“, 1959, № 12.
- Бороздинов Н. И. О краеведческом музее в школе. Уч. зап. Ленингр. го. нед. ин-та им. А. И. Герцена, 1962.
- Бороздинов Н. И. Как организовать краеведческий музей. „География в школе“, 1961, № 6.
- Озерский И. Школьный музей, их значение. „Народное образование“, 1961, № 12.
- Сельюков Т. Школьный историко-краеведческий музей. „Преподавание истории в школе“, 1961, № 5.

GEOGRAAFIA-ALASE KODULOOLISE MATERJALI KOGUMISEST JA KASUTAMISEST ÜLD- HARIDUSLIKES KOOLIDES

H. TIITS

Õpetamise ja kasvatamise ühtsuse tugevdamiseks pööratakse kõikides õppeainetes, sealhulgas ka geograafias, üha suuremat tähelepanu õppematerjali seostamisele tegeliku eluga, õpilaste kõige lähema ümbrusega. Seetõttu tugineakse tegelikus koolitöös vähemal või suuremal määral kodu-uurimisele.

Geograafia õpetamise üheks ülesandeks on avada vastastikuseid seoseid, mis valitsevad geograafiliste nähtuste vahel, looduse ja inimese majandusliku tegevuse vahel. Geograafia-alane kodu-uurimine võimaldab lastele kõige arusaadavamalt käsitleda looduses valitsevaid seaduspärasusi, loodusnähtuste põhjusi ja tagajärgi, nendevahelisi seoseid. Kodukoha kui terviku dialektilis-materialistlik käsitus kodu-uurimisel on marksistlik-leninliku maailma-vaate kasvatamise oluliseks eelduseks.

Kodu-uurimusliku tegevusega õpitakse tundma meie nõukogulikku tänapäeva, töötava inimese elu ja tegevust. Kõik see on lähtepunktiks ja abiks õpilasele kaugemate, raskemini mõistetavate, abstraktsete probleemide käsitlemisel geograafias. Et aga õpilane oma koduümbrust põhjalikumalt tunneks, peab teda selleks suunama, õpetama vaatlema, uurima, tundma õppima seda, mida ta on pidanud iseenesestmõistetavaks. Juba varasest east peale on laps harjunud küll oma koduümbruse nähtusi tajuma, mitte aga sügavamalt mõistma — nähtuste olemusse tungima.

Koduümbrust õpitakse tundma matkadel, ekskursionsioonidel, vähemal määral ka individuaalselt. Geograafia osas annab õpetajale kodu-uurimusliku töö korraldamiseks tea-

tavaid juhtnööre õppeprogramm, milles on fikseeritud mõned kohustuslikud ekskursioonid ja praktilised tööd looduses. Aeg nendeks leitakse tavaliselt kokkuleppel teiste pedagoogidega õppetundidest või vabast ajast. Mõnedel juhtudel organiseeritakse õpilaste kodu-uurimuslikku tegevust veel pioneeri- ja komsomoliorganisatsiooni raames, geograafia, kodu-uurimise (koduloo-) vm. ringis.

Igasugune geograafia-alane klassiväline töö, mille eesmärgiks on koduümbruse tundmaõppimine, on seotud mitmesuguste andmete (veekogude, pinnavormide, ilmastikunähtuste vm. kohta) ja materjalide (taimed, kivimid, tööstustooted vm.) kogumisega. Need andmed ja materjalid on suurepäraseks aluseks kodulooliste õppevahendite kogu ehk kodulookogu loomisel. Paljudes koolides säilitatakse ekskursioonidel ja matkadel kogutud materjalid ja vaatlusandmed korrastatult ja süstematiseeritult. Nii kujuneb aastate vältel väärtuslik kodulookogu (näiteks Märjamaa Keskkoolis jm.), mille materjale õppetundides edukalt kasutatakse ning koolis vastavatel väljapanekutel eksponeeritakse.

Kahjuks on aga koole, kus kodulooline materjal peale kogumist lihtsalt unustatakse, jäetakse korrastamatult seisma. Nii kaotab see materjal sellegi väärtuse, mis tal oli kogumise momendil. Ta säilib juhuslikult, on lünklik, süsteemitu ja tihti ka kasutamiskõlbmatu. Korrastatud kodulookogu puudumisel ei ole õpetajatel olemasolevatest materjalidest ülevaadet ja loomulikult ei saada neile õpilaste kasvatamisel ja õpetamisel toetuda. Konkreetse, lapsele arusaadava materjali kasutamata jätmise tõttu ei ole ka geograafia õpetamine vajalikul tasemel.

Olemasolevat koduloolist materjali on vaja kasutada otsustavalt. Selleks on paljud õpetajad koduloolise materjali korrastanud ja temaatiliselt ning ka meetoodiliselt süstematiseerinud. See võimaldab õpetajal seda alati hõlpsasti kätte saada ja vastavalt õpilaste eale ning õppeprogrammis nõutud probleemi sisule, mahule ja sügavusele kasutada. Nii on ka kergem õpilaste kodu-uurimuslikku materjalide kogumist suunata. Kodulookogu täiendamine toimub kindla perspektiivplaani alusel, haarab tundmaõpitavat laiuti, eriti aga sügavuti.

Selleks et koduloolise materjali kogumine ja kasutamine ka geograafia alal oleks koolides otstarbekas, tuleb eelõeldu põhjal silmas pidada järgmisi nõudeid:

- 1) koduloolist materjali peab koguma kindla eesmärgiga ja plaanipäraselt;
- 2) koduloolise materjali kogumisel tuleb lähtuda vajadusest käsitleda tundmaõpitavaid probleeme sügavuti;
- 3) kogutud kodulooline materjal tuleb korrastada teaduslikult ja metoodiliselt vajalikul tasemel, arvestades õppeprogrammide sisu ja mahtu ning õpilaste iga vastavas klassis, kus seda materjali kasutama hakatakse;
- 4) korrastatud materjal tuleb süstematiseerida, arvele võtta ja kasutamise hõlbustamiseks otstarbekalt paigutada;
- 5) kodulookogu andmete ja materjalide kasutamine peab toimuma kindla eesmärgiga, vastama õppe- ja kasvatustöö üldistele eesmärkidele, olema konkreetne.

KIRJANDUS

- Juhiseid koolide koduloonurkade kujundamiseks. Eesti NSV Pioneerorganisatsiooni Nõukogu metoodilised juhendid, jaanuar—mai. Tallinn, 1963.
- Jõgisalu, E. ja H. Kodu-uurimisest meie keskkoolis. «Nõukogude Kool», 1961, nr. 1.
- Kruus, H. Kodu-uurimine ja õpetajaskond. «Nõukogude Kool», 1960, nr. 1.
- Kruus, H. Kodu-uurimise osa kommunistlikus ehitustöös. Kodu-uurimise teated, nr. 4. Tallinn, 1962.
- Maaring, E. Kodu-uurimine ja loodusteaduslikud õppeained. «Nõukogude Kool», 1963, nr. 10.
- Nilson, O. Märkmeid kodu-uurimise metoodikast. Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat 1958. Tallinn, 1959.
- Rea, B. Geograafia õpetamise ülesanded seoses NLKP programmiga. «Nõukogude Kool», 1962, nr. 4.

ORU KODULOORINGI TEGEVUSEST

H. MÄLLO

Linnamäel asutati kodulooring 1957. a. kevadel Oru rahvamaja juures. Mõni nädal hiljem alustas tegevust ka Oru 7-klassilise Kooli kodulooring. Mõlemad ringid töötasid ühise tööplaani järgi. Kogutud materjalid hoiti rahvamajas.

Kodu-uurimine oli algusest peale kompleksne. Esimese tööaasta viljast sai juba 1957. a. sügisel näituse korraldada.

1958. a. suvel tegi suurt tööd Oru kooli koduloolaste-pioneeride matkagrupp. Uuriti Läänemere praegust rannajoont ja tema muistsete eelkäijate (Antsülusjärve ja Litorii-namere) rannamoodustisi. Koguti andmeid maa tektoonilise tõusu kohta. Tehti tähelepanekuid kodukoha taimestikust ja loomastikust. Uuriti ka siseveekogusid. Matkajad võtsid osa ajalehe «Säde» matkavõistlusest ja Vabariikliku Laste Turismi-Ekskursiooni Jaama poolt korraldatud konkursist «Kodumaa looduse kaitsel». Mõlemal konkursil saavutati kolmas koht.

Järgmisel suvel jätkus kodukoha tundmaõppimine kogu rajooni ulatuses.

Nii on kooli kodulooringi töö jätkunud pidevalt väikeste tõusude ja mõõnadega. Rahvamaja juures tööd alustanud ringis aga entusiasm rauges.

Kahel viimasel aastal on tegeldud peamiselt kodukoha tänapäeva kirjapanemisega. Kool asus koostama seitse-aastaku kroonikat.

NLKP 60. aastapäevaks uuriti Johannes Lauristini nimelise kolhoosi partei-algorganisatsiooni ajalugu. 1964. a. jätkub andmete kogumine komsomoli-algorganisatsiooni ajaloo kohta.

1960. ja 1961. a. oli kooli kodulookogu ühe eramaja toas. 1962. a. kevadest peale on kõik materjalid Oru 8-klassilise Koolile kuuluvais ruumides.

Kogutud esemeid, fotosid ja andmeid kasutavad Oru 8-klassilise Kooli õpetajad tundides õppevahendina. Viimastel aastatel on ringi töö peamiseks eesmärgiks olnud valmistada kogutud andmete ja materjalide alusel selliseid jooniseid, skeeme, plaane, stende, diagramme, albumeid, herbaariume ja kollektioone, mida saab õppetundides otseselt kasutada.

Etnograafilisi esemeid hoitakse kooli krundil asuvas suitsutares. Praegu on täielikult sisustatud ainult rehetuba.

Kirjalik materjal, fotod, väiksemad esemed ja kollektioonid on koolimajas kapis. Aeg-ajalt annab ring välja koduloolisi stende ja korraldab näitusi.

KODULOONURGAST RAJOOINI MUUSEUMINI

V. MÄEUMBAED

Mõtte hakata Hiiumaa tulevase koduloomuuseumi jaoks eksponaate koguma sain 1955. a. suvel Haapsalu Rajoonidevahelisest Koduloomuuseumist. Siit anti ka kogumistööks esimesed juhised. Tol ajal töötasin Mänspäe Algkoolis. Juba samal sügisel asutasin koolis kodulooringi, kuhu astusid kõik 5 õpilast 3. ja 4. klassist. Valgustasin kodulooliste materjalide kogumise tähtsust ja ülesandeid ka ajalehes «Nõukogude Hiiumaa».

Kogumistööd alustasin õpilaste kodudest. Esemete kõrval pöörasime tähelepanu ka mälestustele. Emmaste külanõukogu loodeosa, kus asub Mänspäe kool, oli kunagi Hiiumaa üheks põhiliseks kodutöönduse piirkonnaks. Seega on arusaadav, et kõigepealt pöörasime tähelepanu etnograafilisele materjalile, millest kujundasime algul ka koduloomuuseumi. Ekspositsiooni paigutasime klassiruumi. Koolijuhataja korterist, mida elamiseks ei kasutatud, sai fondide ruum.

Varsti ulatus tegevus koolist kaugemale. Kodu-uurimise, eriti vanavara kogumise vastu hakkasid huvi tundma lastevanemad ja teised kohalikud elanikud, kes tõid kooli mitmesuguseid esemeid ning andsid kirjalikku teatmateriaali. Kooli kodulooringi ümber kujunes omamoodi korrespondentide võrk, kuhu kuulus asjahuvilisi küllaltki kaugelt (näiteks A. Aaslepp Kärblast, A. Võormann Tallinnast jt.).

Astusime kontakti teaduslike ja teiste vastavate asutustega ning üksikute teaduslike töötajatega. Nüüd muutus meil kodu-uurimine sihikindlamaks ja tõhustus veelgi. Küsitluslehti ja teisi juhendeid saime ENSV TA Etnograafia Muuseumilt, Vabariiklikult Laste Turismi-Ekskursiooni Jaamalt, ENSV TA Emakeele Seltsilt, ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumilt ja ENSV TA Kodu-

uurimise Komisjonilt. 1959/60. õppeaastal olime kirjavahe-
tuses Tallinna 21. Keskkooli ajalooringiga. Mõned vaba-
riiklike asutuste töötajad tutvusid meie tööga kohapeal.

Paariaastase kogumistöö järel oli esemete arv paisunud
küllaltki suureks ja kogu mitmekesiseks. 1957. a. jaanuaris
organiseeris Mänspäe kool haridusosakonna soovitusel
kogutud vanavarast näituse rajooni esimestel pedagoogi-
listel lugemistel. 1958. a. jaanuaris oli Mänspäe kooli koge-
mustest pedagoogilistel lugemistel ettekanne teemal «Kodu-
uurimine — huvitav tööpõld noortele». Rajooni õpetajate
nõupidamisel 1959. a. augustis tuli Mänspäe koolil veel
kord esineda koduloolise näitusega, seekord nendest ese-
metest, mida õpetajad saaksid ja peaksid kasutama õppe-
plaani tulnud uute õppeainete — koduloo ja Eesti NSV
ajaloo õpetamisel.

Mänspäe kooli eeskujul rajati koduloonurk juba 1957. a.
Leisu Algkoolis, Emmaste 7-klassilises Koolis, Kassari
Algkoolis jm. Mitme kooli juures alustas tööd kodulooring.

Kodu-uurimuslik töö Mänspäe koolis laienes järk-järgult
ka sisuliselt. Hakati koguma materjali kohaliku «Kungla»
kolhoosi ajaloo ja tööeesrindlastest, Hiiumaal Suure Isa-
maasõja ajal toimunud sündmustest, endistest Mänspäe
kooli õpilastest, kes langesid Suures Isamaasõjas. Uurimi-
sele tuli kooli ajalugu ning sellega koos kooli pioneeriorga-
niseerimise ajalugu. Nii teenis kooli kodu-uurimuslik töö
mitut eesmärki: armastuse ja lugupidamise kasvutamist
kodukoha, kodusaare ja kodumaa vastu, kodulooliste ma-
terjalide talletamist, kodulooliste õppevahendite baasi
loomist.

1962. a. talvel tuli Mänspäe koolis koduloonurga ekspo-
sitsioon maha võtta. Sama aasta sügisel asusin tööle Leisu
Algkooli ning Mänspäe kodulookogu sai liidetud Leisu
omaga. Koduloonurga jaoks oli Leisus ainult väike toake,
kuhu oli võimalik paigutada üsna tagasihoidlik ekspo-
sitsioon. Kooli kodulooring — 7—8 õpilast — korraldas 1962.
ja 1963. a. kodulookogu materjalidest ka klassiruumis te-
maatilisi näitusi: «150 aastat 1812. a. Isamaasõjast», «45
aastat Suurest Sotsialistlikust Oktoobrirevolutsioonist»,
«Nõukogude armee aastapäev», «Mineviku näarikombeid»
jne.

1963. a. suvel korraldati rajooni kultuuriosakonna alga-
tusel Hiiumaa laulupäeva puhul Kärldas Hiiumaa Rajooni
Kultuurimajas põhiliselt koolide poolt kogutud esemetest

kodulooline näitus. Leisu Algkool andis oma fondidest selleks ligikaudu 200 eksponaati. Näitusel olnud esemed jäävad põhjaks tulevasele Hiiumaa rajooni muuseumile.

Endastmõistetavalt peavad koolid oma kodulookogu hoidma, sest see on vajalik õppe- ja kasvatustöös. Ometi on suur rõõm jõuda nii lähedale kaheksa aasta eest püstitatud eesmärgile — rajooni koduloomuuseumi rajamisele. Vaatamata kõigile raskustele loodame, et ka Hiiumaa saab lähemas tulevikus koduloomuuseumi. Hiidlastel ning nende külalistel ei tarvitse siis enam igakord minna Hiiumaad «otsima» Haapsalust või veelgi kaugemalt.

HAAPSALU JA HIIUMAA RAJOONI ALUSPÕHJA GEOLOOGIAST

Geoloogiakandidaat

R. MÄNNIL

Haapsalu rajoon haarab oma suhteliselt suure põhja—lõuna-suunalise ulatuse tõttu enda alla paljude ordoviitsiumi ja siluri lademetega avamus. Kõige vanemateks siin avanevateks kihtideks on alam- ja keskordoviitsiumi lubjakivid (volhovi kuni kukruse lade), mis paljanduvad Osmussaarel. Haapsalu rajooni mandriosas avaneb ainult keskordoviitsiumi ülemine osa, kusjuures sellestki paljandub vaid üks lade (jõhvi lade Põõsaspeal). Laialt paljandub Haapsalu rajoonis ülemordoviitsium — nabala, vormsi ja pirgu lade, kuna ordoviitsiumi kõige noorema, nimelt porkuni lademe, samuti nagu siluri vanima — juuru lademe avamus on maetud paksema pinnakatte alla. Vormsi ja pirgu lademe paljandeid esineb arvukalt Vormsi saare lääneosas (Saksbi rannal, Huitbergil, Hosholmil jm.), Noarootsi poolsaarel (Saaremõisa) ja sellest idasse jäävates piirkondades (Sutlepa ja Niibi ümbrus). Neist väärivad erilist tähelepanu pirgu lademe rififaatsiese (biohermid) leiukohad Niibis ja Huitbergil (Vormsi).

Ridala poolsaarel esineb palju alamsiluri ländouveri ladejärgu paljandeid — Kiltsis, Rohukülas ja Kirimäel (tamsalu lade), Puskus, Matsul ja Vanakülas (raikküla lade). Poolsaare lõunaosas ja siit itta jääval alal esineb üksikuid adavere lademe savika lubjakivi paljandeid (Keskvere, Päre), mis väärivad tähelepanu iseloomuliku käsijalgse *Pentamerus esthonus*'e kohati massilise esinemise tõttu.

Matsalu lahest lõunasse ja kagusse jääval alal avanevad juba alamsiluri ülemise, uenloki ladejärgu kivimid — jaani lademe merglid ja jaagarahu lademe plaatjad ja biohermsed dolomiidid. Viimased moodustavad tänapäeva reljeefis

hästi esilekerkivaid kõrgendikke — aluspõhja kõvikuid (Kirbla, Lihula, Tuudi, Salevere, Kesselaid jt.).

Enamiku Haapsalu rajoonis avanevate lademete kivimid leidsid varasemal ajal laialdaselt kohapeal kasutamist ehituskivina ja lubjapõletamiseks. Tänapäeval on enamik vastavatest paemurdudest maha jäetud ja kas osaliselt või täielikult kinni kasvanud. Praegu murtakse paasi veel vaid paaris kohas (näiteks Matsu külas), ning sedagi peamiselt killustiku valmistamise otstarbel.

Hiiumaal avanevad ainult ülemordoviitsiumi ja alam-siluri (lændouveri) lubjakivid, alates põhjas nabala lademe saunja kihistiku kollakasvalkjatest tihedatest afaniitsetest lubjakividest ning lõpetades lõunas raikküla lademe detriitsete ja tihedate biohermsete lubjakividega. Kassaril Orjaku juures on leitud ka adavere lademe lokaalmoreeni, mistõttu on võinulik, et ka see lade veel Hiiumaal avaneb (saare edelaosas; vastavad paljandid aga puuduvad).

Kuigi Hiiumaa aluspõhi ei sisalda teadaolevatel andmetel olulisi maavarasid, pakub saare aluspõhi geoloogile siiski palju huvitavat. Näiteks on Kõrgessaare puuraugu andmetel teada, et saare põhjaosas on kogu alamordoviitsiumi (ölandi seeria) ja keskordoviitsiumi (viru seeria) alumise osa läbilõige suhteliselt väga õhuke ja lünklik. Samas Kõrgessaares esineb vana paemurd, mis on samanimelise kihistiku tüüpleiukohaks ja ühtlasi vormsi lademe kõige kivististerikkamaks leiukohaks Eestis. Kallaste (Vahtrepa) pangal (samuti Hilleste paemurrus) paljanduvad Tamsalu pentaamerus-lubjakividega üheaegsed rifjad moodustised (biohermid), kusjuures siin esinevad parimad võimalused lændouveriaegsete biohermide ehitusega tutvumiseks Eestis.

Aluspõhja lasumistingimused Hiiumaal ei erine ilmselt oluliselt mandriosa omadest, kuid huvipakkuvaks on senini lahendamata küsimus lasumusriketest Kärkla ja Paluküla ümbruses. Neid on peetud glatsiaalseteks (Öpik, 1930), kuid on põhjust arvata, et nende kujunemisel on kaastegevad olnud ka tektoonilised jõud.

Käesoleva sajandi 20-ndatel aastatel äratas Hiiumaa geoloogide tähelepanu võimaliku naftaleiukohana. Nimetatud ajal üritati endise Vaemla mõisa maa-alal teostada vastavaid otsinguid, mis põhinesid sajandi algul täheldatud nafta ilmungitel. Neid töid ei viidud aga lõpuni ning Hiiumaa nafta kaotas peagi oma aktuaalsuse. Nafta esi-

nemine võib siin olla seotud ülemordoviitsiumi ja alamsiluri lubjakividega, mille lõhesid ja poore mööda on ta nähtavasti siia rännanud. Hiiumaa nafta ilmungite vahetu sidumine diktüoneemakiltkivi Põhja-Eesti lasundiga (Scupin, 1924) ei ole ilmselt põhjendatud, pealegi on viimase paksus Hiiumaal äärmiselt väike (Kõrgessaare puuraugu andmetel ainult paarkümmend sentimeetrit).

KIRJANDUS

- Aaloe, A. 1958. Jaagarahu lademe pangad. «Eesti Loodus», nr. 1.
- Luha, A. 1940. Kesselaid. Loodukaitse II. Tallinn.
- Öpik, A. 1930. Über die Geologie von Dagö. Vorläufige Mitteilung. Loodusuurijate Seltsi aruanded, 1929, XXXVI (3, 4). Tartu.
- Öpik, A., Laasi, A. 1937. Läänemaa geoloogia. Äratrükk koguteosest «Läänemaa». Tartu Ülikooli Geoloogia Instituudi toimetused, nr. 51. Tartu.
- Аалое, А. 1956. Рифовая фация в яагарахуском горизонте силура Эстонии. Тр. Ин-та геол. АН ЭССР, I. Таллин.

HAAPSALU JA HIIUMAA RAJOONI PINNAKATTE GEOLOOGIAST

Geoloogiakandidaat

H. KESSEL

Haapsalu ja Hiiumaa rajooni kvaternaarsed setted ja pinnavormid on kujunenud mandrijää ja selle sulavete ning hiljem Balti mere tegevuse tulemusel.

Vanimaks pinnakatte osaks on siin pleistotseeni moreen, mille jättis maha viimane (valdai) mandrijää. Moreeni põhimass sisaldab rohkesti ordoviitsiumi ja siluri lubjakivi veeriseid ja munakaid. Moreeni esineb suuremate avamustena, näiteks moreenitasandikel Hiiumaa idaosas, Vormsis, Paliverest põhja pool jm. Tema paksus piirdub enamasti mõne meetriga. Moreeni avamustel esineb rohkesti rändkivikülve ja rändrahnne. Viimastest on võetud riikliku looduskaitse alla Haapsalu rajoonis Linnamäe rahnud, Kada-ka kivi ja Männi kivi.

Teiseks oluliseks pinnakatte elemendiks mainitud rajoonides on mandrijää sulavete sorteeritud ja kihitatud setted, mis moodustavad marginaalseid ja radiaalseid oose. Haapsalu ja Hiiumaa rajooni paleogeograafias on üheks huvitavamaks ja olulisemaks nähtuseks valdai mandrijää liustike ulatumine umbes nimetatud rajoonide keskosani. Ühe liustikukeele silmapaistvat servaasendit tähistab Ellamaa—Risti—Palivere—Ridala, tõenäoliselt ka Hiiumaa keskosa ja Kõpu marginaalsete ooside ahel. Sama liustikukeele serval esinevais lõhedes tekkisid radiaalsed oosid, näiteks Paliveres, Vormsi saarel, Haapsalu linna kohal, Emmastes, Palukülas jm. Mandrijää sulamisvee setete paksus kõigub väga suurtes piirides. Tüüpiliste servamoodustiste paljandeis on kruusa- ja liivakihtide paksus üle 10 m.

Tihedalt on seotud mandrijää sulamisvetete setetega ka

viirsavi, mida leidub suurtel aladel Haapsalu — Tallinna maanteest põhja pool ja Hiiumaa lõunaosas mitmes kohas jääpaisjärvetasandikel. Vaatamata viirsavi vähesele paljandumisele neis rajoonides, tuleb oletada selle esinemist suuremas või väiksemas paksuses (2—10 m) hilisemate setete all.

Pärast valdai mandrijää taandumist jäi kõnesolev ala vee alla, millest vabanemine algas tõenäoliselt Balti jääpaisjärve staadiumi lõpul. Edasi kuni tänapäevani on toimunud ala areng erineva intensiivsusega maatõusu ja Balti mere veekogude (merede) taganemise tingimustes. Nimetatud teguritele lisandub tuule, vooluvee tegevus ja taimkatte mõjustus.

Neist hilisemaist, holotseeni setetest ja pinnavormidest on Hiiumaa ja Haapsalu rajooni pinnakattes olulised ja laialdase levikuga Balti mere rannamoodustised. Need esinevad Haapsalu rajoonis tänapäeva rannikust kaugemal sisemaal rannaastangute, rannavallide ja rannikuluide tena, olles kõige selgemini jälgitavad absoluutsel kõrgusel 31—34 meetrit ja 18—21 meetrit. Kõrgemal asetsev ja ühtlasi vanem rannikumoodustiste ahel on kujunenud Balti mere ühe holotseense staadiumi, Antsülusjärve transgressioonil umbes 8500 aastat tagasi, madalamal asetsev rannikumoodustiste ahel — eelmisele järgnenud Litoriinamere transgressioonil umbes 6500 aastat tagasi. Nimetatud vanadele rannikutele on kuhjunud kitsaste vöötmetena laine tusprotsessis sorteeritud veeristikku, sõmerat ja liiva kuni 2—3 meetri paksuses — näiteks Keedikal ja Kuijõel (Kuiel), Piirsalus ja Kõpus. Balti mere veekogude setteid esineb liivadest ja aleuriitidest koosnevate tasandikena, näiteks Hiiumaa keskosas ja Haapsalu rajooni põhjaosas, kus nad on hiljem veel soostunud, moodustades suuri soomassiive (Suursoo, Öngu, Pihlasoo jt.).

Balti mere vanad rannikused sisaldavad kõnesolevates rajoonides mitmes kohas merelise päritoluga subfossiilsete limuste kodasid. Esinevad peamiselt riimveeliste limuste koidad litoriina ja limnea staadiumi setetes, aga ka mageveeliste limuste koidad anatsüluse staadiumi setetes.

Kõige nooremate ja ühtlasi küllaltki ulatuslike setetena tuleb nimetada mitmesuguseid turbaid madal- ja kõrgsoodes. Nii on väga suure pindalaga Marimetsa raba Risti lähedal, kus turbalasuundi paksus ulatub 8,5 m-ni. Turvas

on jää sulamisvee kruusade järel Haapsalu rajoonis laialdasemalt esinev maavara.

Tänapäeva meresetetest on väärtuslik Haapsalu lahe meremuda (tervismuda), mida kasutatakse mitmesuguste reumaatiliste haiguste raviks.

Hiiumaa ja Haapsalu rajooni mullastiku arenemise seisukohalt on vajalik teada ka nende rajoonide Balti mere alt vabanemise aega. Teatavasti mullastiku omadused ja selle veerežiim ning vanus sõltuvad peale lähtekivimi iseloomu olulisel määral veel mullastiku kujunemise kestusest. Hiiumaast kerkis Kõpu väikese saarena üle veepinna juba antsüluse ajal. Samal ajal oli Antsülusjärve rannajoon Haapsalu rajooni idaosas. Ülejäänud maa-alad olid tollal veel üle ujutatud. Antsülusjärve rannajoont jälgib ligikaudselt tänapäevasele merele lähemal asuv Litoriinamere rannajoon. Litoriina ajaks oli vabanenud kitsas rannikuvööde näiteks Kuijõe, Taebla ja Ridala juures. Hiiumaa keskosa esines suurema saarena alles litoriina aja lõpul umbes 4500 aastat tagasi ja oli sel ajal ranniku-piirkonnaks. Haapsalu linna lähem ümbrus kerkis üle merepinna veelgi hiljem, limnea ajal 2500 aastat tagasi. Samal ajal esines Noarootsi poolsaar saarena; mandriga ühines ta 500 aastat tagasi. Noarootsi poolsaarega peaaegu ühealine on Kassari saar, mis hakkab ühinema mandriga tänapäeval.

Haapsalu linna tema lähem ümbrus on viimase, valdai mandrijää servamoodustiste (mandrijää sulamisvee setete ja viirsavide) levikuala. Pinnamoos esinevad siin väga väikesed kallakused ja kõrguste vahed, kuid veeriste ja liivade olemasolu näitab oosi kulgemist peaaegu põhja—lõuna suunas Haapsalu—Valgeristi joonel. Oosi setete paksust on võimalik hinnata maksimaalselt 10 meetrini. Haapsalu oosi esialgne kuju on kaduma läinud Balti mere lainetuse tegevuse tulemusel limnea staadiumil. Haapsalu raudteesilla lähedal esineb oosi veeristikul katvalt rannavalli setteid, mis sisaldavad suurel hulgal limnea-aegsete molluskite kodasid.

KIRJANDUS

- Hausen, H. 1913. Materialien zur Kenntnis der Pleistozänen Bildungen in den russischen Ostseeländern. Fennia, 34, Nr. 2
Luhua, A. 1940. Kesselaid. Looduskaitse II. Tallinn.
Õpik, A., Laasi, A. 1937. Läänemaa geoloogia. Äratrükk koguteostest «Läänemaa». Tartu Ülikooli Geoloogia Instituudi toimetused, nr. 51. Tartu.

HIIUMAA KLIIMA

H. MARDISTE, M. MARDISTE

Hiiumaa on tugevamini mere mõju all kui Eesti mandriosa, sest ta on ümbritsetud Läänemere vetega ja asub mandrist lääne pool, domineerivate edelatuulte teel. Hästi iseloomustab saare suhtelist merelisust õhu temperatuur. Hiiumaal on talv soojem ja lühem kui mandril. Aasta kõige külmem kuu on veebruar, mil keskmine õhu temperatuur on $-3,5^{\circ}$ kuni $-4,5^{\circ}$ (mandril -5° kuni $-7,5^{\circ}$). Absoluutseks miinimumiks on mõõdetud Hiiumaal -33° (mandril -43°). Kõige soojem kuu on juuli — keskmine õhu temperatuur $16-16,5^{\circ}$ (mandril $16-17,5^{\circ}$). Kõige kõrgem Hiiumaal mõõdetud temperatuur on 33° (mandril 35°) (Eesti NSV agrokliimaatiline teatmik, 1962; Maanvere, 1962). Suvi on pikem kui mandril.

Kevad on Hiiumaal jahedam kui mandril, sest jää sulamine ja merevee aeglane soojenemine hoiavad kevadel saarte õhu temperatuuri suhteliselt madala ja ühtlase. Sügis seevastu on soojem ja algab hiljem kui mandril. Aasta keskmine õhu temperatuur Hiiumaal on 6° .

Öökülmade vaba periood on Hiiumaal poolteist kuud pikem kui mõnedes mandri osades. Kevadel lõpevad öökülmad Hiiumaal keskmiselt 1. maist ja algavad 20. oktoobrist (Pandivere kõrgustikul aga vastavalt 30. maist ja 1. oktoobrist).

Aasta keskmine sademete hulk Hiiumaal on 500—600 mm (mandriosa kõrgustikel üle 700 mm). Sellest $\frac{2}{3}$ sajab aprillist kuni oktoobrini. Sademeterikkamaks kuuks on august. Püsiv lumikate tekib keskmiselt 31. detsembril ja kaob ajavahemikul 25.—31. märtsini (mandril vastavalt 5.—31. detsembrini ja 25. märtsist kuni 5. aprillini). Seega on püsiva lumikatte kestus Hiiumaal 85—90 päeva. Mandril võib see kohati ulatuda 120 päevani. Lumerikastel tal-

vedel on keskmine lumikatte paksus 20—30 cm. Kuid esineb ka aastaid, kus sagedaste sulade tõttu püsivad lumikatet ei teki.

Valdavateks tuulteks on edelatuuled, mida esineb 18% aastasesst tuulte suundade korduvusest. Sagedased on ka lõunatuuled (15%) ja läänetuuled (14%). Suhteliselt vähem esineb kirde-, põhja- ja idatuuli (vastavalt 9, 10 ja 10%). Aasta keskmine tuule kiirus on 5—6 m/sek (Kagu-Eestis 2—3 m/sek; Kirde, 1939). Detsembris on kuu keskmine tuule kiirus maksimaalne — 6—7 m/sek, juulis minimaalne — 4—5 m/sek.

KIRJANDUS

Eesti NSV agroklimaatiline teatmik. 1962. Tallinn.

Kirde, K. 1939. Andmeid Eesti kliimast. Tartu Ülikooli Meteoroloogia Observatooriumi teaduslikud väljaanded, nr. 3. Tartu.

Maanvere, E. 1962. Eesti NSV kliima. (Plakat.) Tallinn.

VÄINAMERI

H. MARDISTE

Väinameri on Läänemere osa, mis asub Lääne-Eesti saarestiku (Vormsi, Hiiumaa, Saaremaa, Muhu) ja mandri vahel. Riia lahega on ta ühendatud Suure ja Väikese väina kaudu ning Läänemerega Soela väina, Hari ja Voosi kurgu kaudu.

Väinamere nimi ja piirid on antud erinevates allikates (Astok, 1958, 1959; Tammekann, 1928; Varep, 1959; Березкин, 1954) erinevalt ja tihti üksteisele vastukäivalt — Muhu väin, Suur väin, Moonsund, Väinameri. Ainuõige nimi sellele tüüpiliselt väinalise režiimiga merealale on Väinameri (Varep, 1959). Arvestades sügavusi ja hüdroloogilise režiimi iseärasusi, kulgeb Väinamere põhjapiir Lehtma ninast Hiiumaal Tahkuna poolsaarel Tellisna neemeni Noarootsi poolsaarel, lõunapiir on Saaremaa kagunurga — Kübassaare poolsaare lõunatipu paralleelil ning läänepiir kulgeb Saaremaa põhjatipust — Pammana poolsaarest — Sõruni Hiiumaal (Astok, 1958). Nendes piirides on Väinamere üldpindala 2606,0 km², saari arvestamata aga 2243,1 km² (Astok, 1958). Väinamere maksimaalne ulatus põhjast lõunasse on 82 km, idast läände 70 km. Mere ruumala on 10,94 km³ (Astok, 1958).

Väinameri on madal saartevaheline rannikumeri, mida liigestavad paljud väikesed saared ja rahud. Peaaegu poole ta pindalast moodustab meri sügavusega alla 5 m (Astok, 1958). Sügavam kui 5 m on meri Hari kurgu—Viire kurgu joonel ja Kassari lahes. Kui ülejäänud Väinamere osas on põhjareljeef hästi liigestatud, siis Kassari lahe põhi on ühtlaselt tasane. Valdavad sügavused viimases on 7—8 m; sügavused üle 10 m esinevad ainult Hari kurgus ja Suures väinas. Mere lõunapiiril ulatub sügavus 20 m-ni. Suurim sügavus — 22 m — on mõõdetud kitsas väinas Kesselaiu

ja Muhu vahel. Rannajoon on tugevasti liigestatud. Ta üldpikkus on 700 km, millest saartele langeb umbes 470 km.

Väinamere aasta keskmine vee temperatuur pinnakihi on 7°. Madalaim kuu keskmine vee temperatuur on jaanuaris-veebruaris — —0,1 kuni —0,2°, kõrgeim juulis — 17,5—18° (Eesti NSV agrokliimaatiline teatmik, 1962). Mere väikese sügavuse tõttu ei ole enamasti vee põhjakihi temperatuur palju erinev pinnakihi temperatuurist, välja arvatud üksikud paigad, kus erinevused on tingitud hoo-vustest (temperatuuride vahe võib siin ulatuda 20°-ni). Vee temperatuuri absoluutne maksimum on 27°, miinimum —0,4° (see on madalaim temperatuur, mis võib Väinamere suurima soolsuse 7—8‰ juures esineda) (Зубов, 1957).

Eesti rannikumeres tekib sügisel jää kõige varem Haapsalu ja Matsalu lahes. Väinameri külmub kinni suhteliselt kiiresti. Esimene jää tekib keskmiselt detsembri esimesel poolel. Lõplikult vabaneb meri jääst aprilli lõpus. Jää tekimise ja kadumise keskmised äärmuskuupäevad Vormsi läänerannikul 70 aasta jooksul (1888—1958) teostatud vaatluste põhjal on vastavalt 25. oktoober ja 12. mai (Eesti NSV agrokliimaatiline teatmik, 1962). Väga erineva temperatuurirežiimiga talvede tõttu on suuri erinevusi ka jää-nähtustes: on talvi, mil esineb ainult vähesel määral ajujääd, aga ka selliseid, kus meri on 3—4 kuud kinnisjäaga kaetud.

Soolsus Väinamere idaosas on 5—6‰, Soela väinas kuni 7‰. Jõgede poolt kantava mageda vee tõttu on kevadise suurvee järel soolsus mandri ranniku lähedal veelgi väiksem. Keskmisest suurem soolsus on talvel (Соскин, 1963).

Vee läbipaistvus ja värvus sõltuvad otseselt aastaajast ja hüdro meteoroloogilistest tingimustest. Talvel on läbipaistvus suurem kui suvel ja sügisel. Tugevast tuulest põhjustatud lainetus ja hoo-vused muudavad vee sogaseks. Vee keskmine läbipaistvus on 2—3 m, minimaalne 0,3 m, maksimaalne 10—11 meetrit. Värvuselt võib vesi olla roheline kuni kollakaspruun, harilikult on ta rohekaskollane.

Läänemere keskmisi veetasemeid iseloomustab üldine langus Botnia ja Soome lahe tipust Taani väinade suunas. Väinamere keskmine veetase on Kroonlinna nullist 7 cm allpool (Лазаренко, 1961). Keskmiste veetasemete aastases käigus on kaks maksimumi ja kaks miinimumi. Virtsus on maksimumid oktoobris ja detsembris (+19 cm) ning

miinimumid märtsis (—14 cm) ja novembris (+7 cm) (Kroonlinna nullist) (Eesti NSV agrokliimaatiline teatmik, 1962). 12 aasta jooksul Virtsus teostatud vaatluste (1948—1959) andmeil on absoluutne maksimum —121 cm (Eesti NSV agrokliimaatiline teatmik, 1962) ning absoluutne miinimum —113 cm (Пасторс, 1961), veetaseme absoluutne kõikumine 234 cm. Veetase sõltub otseselt tuule suunast ja tugevusest. Idakaarte tuuled põhjustavad veetaseme alane-mise, läänetuulte korral toimub aga vastupidine nähtus.

Hoovusi põhjustavaks peamiseks jõuks on samuti tuul. Tuule suuna ja tugevuse muutumisega muutub ka hoovuse suund ja kiirus. 3—4-pallise tuule korral on hoovuse kiirus väinades 20—25 cm/sek. 4—5-pallise tuule ajal on mõõdetud maksimaalne hoovuse kiirus 60 cm/sek. Võib oletada, et 9—10-pallise tormi ajal on hoovuse kiirus üle 100 cm/sek.

Läänemeres nagu kõigis põhjapoolkera meredes esineb püsiv hoovuste süsteem vastu kellaosuti liikumise suunda (Шокальский, 1959). Väinamerre tuleb sellest haru läbi Suure ja Soela väina ning väljub siit läbi Hari ja Voosi kurgu. Selle hoovuse esinemist on võimalik jälgida ainult tuulevaiksetel või nõrga tuulega päevadel.

KIRJANDUS

- Astok, V. 1958. Väinameri. Diplomitöö. Käsikiri TRÜ geograafia kateedris.
- Astok, V. 1959. Kas Muhu väin, Väinameri või Lääne-Eesti väinastik? «Eesti Loodus», nr. 5.
- Eesti NSV agrokliimaatiline teatmik. 1962. Tallinn.
- Tammekann, A. 1928. Das Relief und die Abflussverhältnisse in Estland. Tallinn.
- Varep, E. 1959. Kas siiski mitte Väinameri? «Eesti Loodus», nr. 5.
- Березкин В. А. 1954. Гидрологический режим Балтийского моря. Л.
- Зубов Н. Н. 1957. Океанологические таблицы. Л.
- Лазаренко Н. Н. 1961. Колебания уровня Балтийского моря. Тр. Гос. ок.-гр. ин-та. Вып. 65, Л.
- Пасторс А. А. 1961. Исторический низкий уровень в Рижском заливе. Тр. Гос. ок.-гр. ин-та. Вып. 65, Л.
- Соскин И. М. 1963. Многолетние изменения гидрологических характеристик Балтийского моря. Л.
- Шокальский Ю. М. 1959. Океанография. Л.

HELTERMÄA MERE-HÜDROMETEOROLOOGIA JAAM

H. MARDISTE

Vastavalt 1957. a. kujunenud seisukohale süvendada NSV Liidu merede uurimist asutati 1958. a. sügisel ka Heltermaale I järgu mere-hüdrometeoroloogia jaam (MHJ). Niisugused merejaamad on Eesti NSV-s veel Tallinnas ja Narva-Jõesuus.

Heltermaa MHJ-s töötab 11 inimest, neist 2 kõrgema haridusega. Jaamale allub 5 vaatlusposti: Tahkunal, Vormsis, Rohukülas, Raugil ja Roomassaares.

Jaama põhiülesandeks on Väinamere hüdroloogilise režiimi uurimine. Teostatakse vastavaid vaatlusi, antakse mere-hüdrometeoroloogilist informatsiooni, juhendatakse saartel asuvaid hüdro meteoroloogilisi vaatlusposte.

Jaamas tehakse meteoroloogilisi (õhu ja maapinna temperatuuri, tuule, sademete, pilvisuse jne.) vaatlusi 8 korda ja hüdroloogilisi (vee temperatuuri, veetaseme, lainetuse) vaatlusi 4 korda ööpäevas. Talvel lisanduvad veel jäävaatlused (Наставление..., 1960). Pärast igakordset vaatlust saadetakse kohe andmed kodeeritud telegrammiga Tallinnasse prognooside büroole.

Tähtsaimaks osaks Heltermaa MHJ tegevuses on hüdroloogilised tööd Väinamere basseinis. Viis korda kuus tehakse nn. reidivaatlusi Hari ja Voosi kurgus. Vaatluste plaani kuuluvad hoovuste suuna ja kiiruse, vee temperatuuri, värvuse, läbipaistvuse ja hüdrokeemiliste omaduste (soolsuse, hapnikusisalduse ning happelisuse) määramine. Ühtlasi tehakse igas vaatluspunktis ka meteoroloogilisi vaatlusi. Samaaegselt teeb vaatlusi Suures väinas Virtsu MHJ ja Soela väinas Sõru MHJ. Lisaks plaanilistele väljasõitudele võetakse ette veel mõõtmisi eriprogrammi alusel (Mardiste, 1962).

Merevaatluste andmed kasutatakse ära jaama teaduslikus töös. 1963. a. valmis esimene uurimus — «Hoovused Väinameres». Praegu on teostamisel «Väinamere termiline režiim» ja väljaspool plaani «Tuule profiil maalähedases õhukihis».

KIRJANDUS

Mardiste, H. 1962. Merd uurimas. «Nõukogude Hiiumaa», 13. jaanuar.

Наставление гидрометеорологическим станциям и постам. 1960. Вып. 1, Л.

VÄINAMERE IHTUOFAUNAST

J. KRUSEL

Kalatoodangu poolest on Väinameri Riia ja Soome lahe järel kolmandal kohal. 1963. a. püüti siit ligi 88 000 ts kala, mis moodustas 15% üldpüügist Eesti NSV vetes.

Väinamere ihtüofauna sarnaneb Pärnu ja Soome lahe omaga. Töõnduslikes püükides esineb üle 22 kalaliigi: merekaladest — räim, tuulehaug, kilu, tursk, lest, merihärg, emakala; siirdekaladest — angerjas, lõhe, meriforell, meritint, vimb, merisiig; mageveekaladest — säinas, koha, ahven, särg, latikas, nurg, haug, ogalik, viidikas, kiisk. Uue liigina on lastud Väinamerre mageveevorm vikerforell (1962.—1963. a.).

Räim on Väinamere tähtsaim töõnduskala, 1963. a. moodustas ta 83% siinsest püügist.

Räim on heeringa kääbustunud alaliik, kes esineb Läänemeres. Ta on pelaagilise eluviisiga parvekala. Toitub hõljumist ehk planktonist. Suguküpseks saab räim 2.—3. eluaastal. Väinameres ei esine räim paikse vormina, vaid siirdub siia kudema Balti mere avavetest, Soome ja Riia lahest.

Osa räimi koeb kevadel, osa sügisel. Väinamerest püütakse kevadkuduräime. Sügiskuduräim ilmub siia alles pärast kudemist toitumise perioodil enamasti Riia lahest, sedagi ainult soodsatel hüdrometeoroloogilistel tingimustel, seega mitte igal aastal.

Kevadel siirdub kevadkuduräim kudema rannikulähedastesse madalatesse vetesse, mis soojenevad kõige kiiremini. Massiline kudemine toimub temperatuuril 8—16°. Vastavalt ülemiste veekihtide soojenemisele koeb räim mais ja juuni alguses 4—6 m sügavuses, hiljem aga 8—10 m sügavuses. Väinameres, kus üle 10 m sügavusega vee pinda on vaid 4,2% ja kus 6 meetrist sügavamal esinevad tugevad hoovused, asuvad räime koelmud 3—6 m sügavuses. Veerežiimist tingituna lõpeb siin räime kudemine varem

kui Riia lahes, tavaliselt juba juuni keskel. Väinameres koeb räim Virtsu lähedal, Puise rannikul ning Rukki- ja Kuivarahu ümbruses, samuti Muhu ja Vormsi saare piirkonnas.

Väinamere kuduräime vanus on 3—5 aastat, keskmine pikkus 16 cm (Pärnu lahes 2—4 aastat, pikkus 12—13 cm). Kevadkuduräime kudemisperiood vältab 2 kuud. Parved peatuvad kudemisaladel mõni päev, siirdudes pärast kudemist tagasi toitumisaladele.

Väinameres püütakse räime peamiselt seisevnootade ja mõrdadega.

Ahven on Väinameres räime järel püügis teisel kohal. Ta osatähtsus on siiski märgatavalt väiksem — 6—7%.

Ahven on tavaline kogu Väinameres, ka Väinameres esineb teda kõikjal. Väinameri oma rohkete laidude ja lahesoppidega pakub häid kudemisvõimalusi. Kudemine toimub varakevadel, peamiselt magedama veega piirkondades (jõesuudmete läheduses). Marjaterad koetakse lintidena kividele, taimedele või ka liivale.

Ahvenat püütakse mõrdade ja võrkudega. Püükides esinevad keskmiselt 28 cm pikkused ja poole kilo raskused isendid.

Meritint moodustab püükides 2%. Nagu räimgi, ei paikne meritint Väinameres alaliselt, vaid siirdub siia Riia lahest kudema. Koeb peamiselt jõesuudmete lähedastes magedama veega piirkondades. Püütakse peamiselt Virtsu ümbruses, vähem sellest põhja pool kuni Haapsalu laheni.

Püükides esinevad 16—20 cm pikkused ja 3—6-aastased isendid. Meritint saab suguküpsaks 2.—3. eluaastal. Varakevadel, harilikult peale jääminekut, siirdub ta tihedate parvedena kudema. Koeb liivasele või kivisele põhjale, samuti ka taimedele.

Meritinti püütakse mõrdade ja seisevnootadega.

Haug levib kogu Väinamere ulatuses. Koeb kevadel madalates lahesoppides. Peamine püük toimub Haapsalu, Saunja, Käina ja Matsalu lahes. Töenduslikeks püünisteks on mõrrad ja võrgud. 1963. a. püüti Väinamerest 469 ts haugi.

Haug on hea spordikala. Ta võtab ainult liikuvat sööta, seepärast püüavad asjaarmastajad teda spinningu ja landiga.

Samades lahtedes kus haug koevad ka säinas ja sarg. Nasva jõe püügipiirkonna järel on Haapsalu laht

säinavarude poolest teisel kohal Eesti NSV-s. Püütavate säinaste kaal Nasva jões on keskmiselt 1 kg, Haapsalu lahes 1—1,5 kg. Püükides on ülekaalus vastavalt 7—9- ja 9—11-aastased isendid.

Säinast ja särge püütakse võrkudega.

Merisiig on külmalembene põhjakala. Koeb sügisel oktoobris-novembris madala soolsusega merelahtedes liivasel-kruusasel põhjal 0,5—2 m sügavusel. Peamised koelmu- alad ja püügirajoonid asuvad Hiiumaa rannikul Puulau ja Salinõmme lähedal, Vormsi ümbruses, Haapsalu, Topu ning Matsalu lahes. Kevadel leitakse merisiiga Kõinastu lähedal räimepüünistes.

Eesti Mereihetüoloogia Laboratooriumi märgistamise andmed näitavad, et Väinameres kudevad merisiid rändavad hiljem Riia ja Soome lahte. Sügiseks tulevad nad tagasi endistele kudemispaikadele Väinameres.

Merisiiga püütakse Väinameres peamiselt võrkudega.

Väinamerre paigutatakse igal aastal 10—15 milj. meri- siia vastset, kes on inkubeeritud Keila-Joa kalakasvatus- majas.

Tuulehaug on omapärase kujuga kala, lõuad on nokataoliselt pikaks venitatud. Ta on pelaagilise eluviisiga ja levib kogu Väinameres. Toitub peamiselt veepinna lähedale hoiduvatest väikestest kaladest (eriti ogalikkudest). Koeb mais või juunis. Kudevaid isendeid on leitud Muhu väinas, kuid täpsemad andmed kudemisalade kohta puuduvad.

Tuulehaugi spetsiaalselt ei püüta. Teda saadakse mõrra-, võrgu-, traal- ja noodapüügil koos teiste kaladega.

Angerjas on omapärase eluviisiga kala. Ta koeb Sargasso meres. Golfi hoovuse mõjul kanduvad vastsed Euroopa rannikule. Siit tungivad nad edasi riim- ja mage- vette toitumis- ja kasvualadele. Eesti NSV-s paiknevad viimased ranniku lähedal ja siseveekogudes. Eesti NSV vetes elavad angerjad 8—12 aastat, s. o. suguküpsaks saami- seni, mil alustavad tagasirännet Sargasso mere poole.

Meie vetes kasvavaid ja toituvaid angerjaid nimetatakse paigaangerjateks. Kudemiskohtadele tagasirändel olevad angerjad on tuntud rändangerjatena.

Paigaangerjate peamised toitumisalad ja püügirajoonid Väinameres on Vormsi saare ümbrus, Muhu väin ja Virt- sust lõunapoolsed rannikualad. Paigaangerjat püütakse

varakevadest hilissügiseni. Paremad saagid saadakse kevadel.

Rändangerjas laskub juba kevadel jõgedest ja järvedest Soome lahte, kuid edasirännet Väinamerre (läbi Hari ja Voosi kurgu) jätkab alles suve lõpupoolel. Seepärast algab nende püük juulikuus ja kestab kuni oktoobri keskpaigani. Läbi väinade rändab ta edasi Riia lahte.

Rändangerjat püütakse tunduvalt rohkem kui paigaangerjat. Angerjapüünisteks on peamiselt mõrrad ja õnged.

Teiste töönduskalade arvukus on Väinameres väiksem.

Kilu püütakse Saare- ja Hiiumaa vahelisel alal, kuhu ta tuleb Balti mere avavetest. Vimb esineb peamiselt Matsalu lahes, kust ta läheb Kasari jõkke kudema. Koha eksib Väinamerre Riia lahest, kus toimub meie vabariigi peamine kohapüük. Lest ja tursk on samuti juhuslikud külalised Balti mere avavetest.

Luts, viidikas, latikas, lõhe, forell, linask, merinõel, tobias jt. esinevad Väinameres üksikute juhuslike isenditena.

KIRJANDUS

- Järvekülg, A., Veldre, I. 1963. Elu Läänemeres. Tallinn.
Härm, A., Pajulaid, M. 1957. Angerjapüügi kogemusi kaluri-
kolhoosides. Tallinn.
Karelin, D. 1959. Meie kodumaa mered. Tallinn.
Riikoja, H. 1950. Eesti NSV kalad. Tallinn.
Труды ВНИРО XXVI. М., 1954.

VÄINAMERE IDAOSA LAIDUDEST

U. SEPP

Haapsalu rajoon on üheks saarterikkamaks vabariigis. Siia kuulub hulgaliselt väikesi, enamasti asustamata saari, mida kutsutakse laidudeks. Ei puudu ka üsna väikesed, alles merest kerkivad saarekesed — rahud ja karid.

Järgnevas Haapsalu rajooni saari käsitlevas ülevaates on aluseks Matsalu Riikliku Looduskaitseala ja Virtsu—Laelatu—Puhtu botaanilis-zooloogilise keeluala piires asuvate saarte ja nende vahel paikneva Kesselaiu uuri-mise andmed.

Need laiud grupeeruvad asendi järgi 8 rühma:

I — Sõmeri-Liia laiud (Kuivarahud, Suur ja Väike Härjarahu, Hanemaa, Pudurahud, Roograhu, Suurrahu); II — Tauksi laiud; III — Puise ranniku laiud (Mustakivi, Siimurahud, Tagarahu); IV — Kumari laiud; V — Suure väina keskosa laiud; VI — Kõbaja laiud (Suur Kõbaja, Valkare, Kivisaare, Ploki säär); VII — Uuluti (Ulluta) laiud; VIII — Piivarootsi laiud (Ahelaid, Ruilaid). (Vt. skeem: Ekskursiooniobjektid Väinamerel ja Lihula ümbruskonnas — lk. 116).

Mainitud laiud on noored. Maapinna üldise tektoonilise tõusu tulemusena on enamik laide merest kerkinud alles viimasel aastatuhandel. Vanim on Kesselaid, mille vanus on 4000—5000 aastat.

Geoloogilise tekke alusel on need laiud põhiliselt glatsiaalsed pinnavormid — moreenkühmud, vallseljakud, väikevoored jt. Suurem osa laide on loode — kagu-suunalised nagu enamik mandri rannikul asuvaid pinnavorme. Osal laidudest saab paljandite järgi märkida ka aluspõhjalise tuuma olemasolu. Laidude praegune kuju on tingitud mere kuhjavast ja kulutavast tegevusest. Laiud on üksteisega ühenduses veealuste karide kaudu.

Varem või hiljem ühinevad laiud mandriga. 18. sajandi algul esinesid siin Sassi saar, Jugasaar jt., mis on ühinenud mandriga. Samuti on mitmed lähestikku asuvad laiud üksteisega ühinenud. Umbes 60 aastat tagasi eksisteerisid eraldi saartena Mustakivi ja Laekarahu, ainult 15 aastat tagasi oli praeguse kahe Siimurahu asemel kolm saart jne. Seega toimub laidude ja koos sellega rannikumaastiku kujunemine n.-ö. meie silme all.

Et käsitletavat laiud on looduskaitse all, siis on nende majanduslik kasutamine minimaalne.

Laiud on väärtuslikuks uurimisobjektiks rannikumaastiku arengu seaduspärasuste selgitamisel.

Laidudel esinevad looduslikud kompleksid

Laidudel võib eristada rea iseloomulikke looduslikke komplekse. Nende kujunemist mõjutanud teguritest on tähtsamaks kõrgus merepinnast, mis määrab teised olulisemad tegurid: laiuvanuse, soolase merevee mõju ulatuse ning pinnakatte iseloomu. Viimased tingivad omakorda mullastiku ja taimkatte omapära. Oluline on ka laiuvanuse ümbritseva vee sügavus, millest sõltub lainetuse tugevus, rannasetete kuhjumise laad jne.

A. Looduslikud kompleksid, mis esinevad saliinses vöötmes (s. o. laidude selles osas, mis sagedasti merevee poolt üle ujutatakse).

Lausalise taimkatte ala d. Paiknevad kliburandadel ning liiva- ja kruusarandadel, kus mullastik puudub. Taimkatet iseloomustavad üksikult kasvavad soolalembesed liigid, nagu merikapsas, harilik puju, randkress, soolikarohi jt.

Rannaniidud. Nimetatud laidudel on need kõige iseloomulikumaks ja ulatuslikumalt levinud looduslikuks kompleksiks. Pinnakatteks on siin liivsavi või saviliiv, millel on kujunenud märjad rannamullad. Taimkattes on valitsev tuderluga.

Roostikud. Esinevad enamasti lainetuse eest varjatud rannal savikatel ja liivastel meresetel tekkinud veealustel turvasmuldadel. Peamised taimeliigid on pilliroog, randkõrkjas ja karekõrkjas.

Pilliroo-tarnakooslused. Paiknevad tavaliselt rannavallide vahel, kuhu ajuti tungib merevesi. Pinnakat-

teks on enamasti liivsavi. Esinevad mereranna madalsoo-
mullad, mille turbahorisoni paksus on 30 cm ja üle selle.

Niisked aruniidud. Asuvad saliinsest vöötmetst
kõrgemal, ujutatakse üle väga harva. Pinnakatteks on siin
enamasti klibuga segunenud kruusakas liiv, millel on are-
nenud gleistunud karbonaatsed mullad. Tüüpilisteks taime-
liikideks on lubikas ja vesihaljas tarn.

B. Looduslikud kompleksid, mis esinevad laidude kõrge-
mates osades ja jäävad üleujutusest puutumata.

Kuivad aruniidud. Levivad rannavallidel ja mu-
jal laidude kõrgemates osades, mis koosnevad klibuga
segunenud kruusast ja liivast. Mullastiku moodustavad
siin õhukesed klibumullad. Tavaliselt on need niidud põõ-
sasteta.

Lehtpõõsastikud, kus iseloomustavaks on mage
sõstar ja kibuvits, ja kadastikud. Esinevad vanematel
laidudel.

Kuivad puisniidud, niisked puisniidud
ja soostunud puisniidud. Levivad samuti vanematel
laidudel.

Metsad on vaid Tauksil, Liial ja Kesselaiul, kus nad esi-
nevad järgmiste looduslike kompleksidena: loomänni-
kud ja lookuusikud, salumetsad ja lodu-
metsad.

Maastikulised laiutüübid

Vastavalt looduslike komplekside levikule võib eristada
maastikulisi laiutüüpe, mis kajastavad laidude arenguas-
tet ning seega võimaldavad jälgida looduslike komplekside
geneesi merest kerkivate saartel. Laidude maastikulise
tüübi kujunemisel on oluline laidude vanus, kuid samuti
nende asend ja morfoloogia.

I tüüp: merest kerkivad liiva- ja kruusarahud, millede
kontuurid ei ole veel kindlaks kujunenud ja mida lained
tormide ajal tugevasti ümber kujundavad. (Kuivarahud.)

II tüüp: madalad kruusast ja klibust rahud, millel
puudub taimkate. Ulatuvad kuni 0,5 m üle merepinna ja
ujutatakse kõrge veeseisu puhul sageli üle. (Valgerahu ja
Ploki säär.)

III tüüp: madalad laiud ja rahud rannaniidule omase
taimkattega. Siia kuuluvad liivsavist ja kruusakast liivast

üle 0,5 m kõrgused väikesed laiud, mis kõrge veeseisu ajal üle ujutatakse. Looduslikest kompleksidest esinevad siin rannaniidud, mis tavaliselt on ümbritsetud roostikuga. (Pudurahud, Suur Roograhu ja mitmed rahud Uuluti ja Kõbaja laidude rühmast.)

IV tüüp: kuni 1 m kõrgused laiud; mille kõrgemaid osi tavaliselt üle ei ujutata. Kõrgemal osal esinevad niisked aruniidud, neid ümbritsevad rannaniidud ja roostikud. (Siimurahud, Suurrahu.)

V tüüp: laiud, mille kõrgema osa moodustab pikuti kogu laidu läbiv 1,5 m absoluutse kõrgusega klibust rannavall, millel ei ole veel lausalist taimkatet kujunenud. Looduslikest kompleksidest esinevad rannaniidud ja roostikud. (Valkare, Kivisaar jt.)

VI tüüp: sarnanevad eelmise tüübiga, ainult rannavallid on kõrgemad (2 m), koosnevad pudedamast materjalist. On kaetud lausalise taimkattega, milles eelmise tüübi kompleksidele lisanduvad kuivad aruniidud. (Mustakivi, Tagarahu jt.)

VII tüüp: keerukama geomorfoloogiaga laiud, kus rannavallide vahele jäävad soostunud nõod. Rannavallid on kaetud tavaliselt lehtpõõsaste ja kadastikuga. (Kumari laid ja Tondirahu. Siia arvatakse ka Papilaid, mis küll erineb teistest selle tüübi laidudest väliskuju ja geoloogilise ehituse ning nendest tingitud mõnevõrra teistsuguse looduslike komplekside arvu ja asetuse poolest.)

VIII tüüp: eelmistest vanemad ja kõrgemad laiud, millel esineb põõsaste ja aruniitude kõrval primaarse tekkega puisniite. (Suur Kõbaja, Uuluti, Rui- ja Ahelaid.)

IX tüüp: laiud kujuneva metsaga. (Sõmeri ja Liia laid.)

X tüüp: vanimad, keeruka maastikulise struktuuriga laiud (Tauksi saar ja Kesselaid). Välja arvatud rannavöönd, on need suures osas metsaga kaetud. Metsade hävitamise tagajärjel on neil laidudel nüüd sekundaarseid kadastikke ja puisniite.

LÄÄNE-EESTI PÕHJAOSA TAIMKATTEST

Bioloogiakandidaat
H.-E. REBASSOO

Käsitletav ala, mis hõlmab peamiselt Hiiumaa ja Lääne-Eesti madaliku, on botaaniliselt väga liigirikas. Esialgseil andmeil on Lääne-Eesti madalikul liikide üldarv 1150, Hiiumaal — 961 (kogu Eestis kuni 1400); seejuures ei ole arvestatud kõiki mikroliike. Eesti NSV 59-st looduskaitse all olevast taimeliigist leidub Lääne-Eesti madalikul 17 ja Hiiumaal 16 liiki.

Hiiumaa taimkatteformatsioonidest

Aruniidud ja -puisniidud on kujunenud salumetsadest inimtegevuse tulemusena. Esinevad peamiselt saare ida- ja lõunaosas. Taimkate on neil liigirikas. Puudest leidub tamme, saart, pärna, arukaske, sangleppa; põõsaist — sarapuud, kibuvitsu, viirpuud, metsõunapuud, verevat kontpuud jt. Puude ja põõsaste all kasvavad sinilill, võsa- ja kollane ülane, mitmeaastane seljarohi jt. Sagedamad on hariliku härgheina—madala mustjuure ning kakkja tarina—madala mustjuure kooslused, liigivaesematel niitudel lubika—pääsusilma kooslus ja eriti kuivadel lubjarikastel niitudel angerpisti—lubika kooslus. Iseloomulik on rohke käpaliste ja liblikõieliste esinemine.

Nõmmearudele (peamiselt Ida-Hiiumaal) on iseloomulik lamba-aruheina—jussheina kooslus.

Reljeefi madalamatel aladel vahelduvad aruniidud soostunud niitudega. Puudest on tavalisemad sookask, sanglepp; põõsaist — lodjapuu, paakspuu, pajuliigid. Kooslustest on tähtsamad lubika—pääsusilma ja hariliku tarina—hirsstarnia kooslused.

Soodest on levinud põhiliselt madal- ja siirdesood (Kesk-Hiiumaal ja Tahkuna poolsaarel, vähemate laikudena ka mujal). Madalsoodel leidub kiduraid sookaski ja sangleppi, ohtralt tuhkurpaju, hundipaju, porssa ja paakspuud. Madalsootüüpidest on esindatud liigirikas tarna-madalsoo, sepsika-, mõökrohu-, pilliroo-, suurarna-, väiketarna- ja sinihelmika-madalsoo (kuivendatud aladel). Õõtssoid leidub peamiselt kinnikasvavate järvede ümbruses (Tihu ja Prassi järve ümber, samuti Tahkuna poolsaarel).

Siirdesoodest võib märkida porsa-, paju- ja jänesevilla-siirdesoid; lagedat siirdesood leidub harva (põhilised on siirdesoometsad). Eriline koht kuulub sepsika-alliksoodele, kus kasvab ka rida haruldasi liike, nagu mustjas sepsikas, pööristarn, hiilakas jt. Rabad (Pihlasoo, Määvli, Kolga, Prassi) on koondunud saare keskossa. Tähtsamateks liikideks on siin tume ja valge nokkhein, rabakas, kanarbik, alpi ja muru jänesevill, huulheinaliigid.

Metsadest valitsevad eriti Kõpu ja Tahkuna poolsaarel ning Öngu ümbruses nõmmemetsad (sambliku-, pohla- ja kanarbikumännikud, kus alustaimestik on ohtramalt esindatud pohl, kanarbik, look-kastevars, lamba-aruhein, harakkuljus, rohekas uibuleht).

Kohati leidub kuusesegametsi, samblakuusikuid, mustikamännikuid ja -kaasikuid (Tahkuna poolsaarel ja Kesk-Hiiumaal). Eriti on levinud laialehiste metsade elementidega kuusikud või kuusesegametsad (maasika-sinilille- ja sarapuukuusikud). Alustaimestik on neis metsatüüpides liigirikas (esinevad mets-kurereha, sõnajalad, saluhein, imekannike, siumari, lõhnav varjulill, kevadine kurelääts, metsputk jt.). Puurindes kasvavad peale kuuse või männi veel tamm, jalakas, pärn, sanglepp ja arukask. Ka põõsarinne on liigirikas, koosnedes näsiniinest, harilikust kullapuust, magedast sõstrast, jugapuust, sarapuust jt. Ulatuslikumaid laialehiseid salumetsi leidub vaid piiratult laidudel (Hanikatsi laiul) ja Nurste ümbruses. Metsatüüpidest on esindatud ka seljarohu-naaditammik.

Loometsi leidub rannikualadel (Palade, Paluküla ja Kõrgessaare ümbruses) sambliku-leesikaloomännikute ja -kuusikutena, pohlaloomännikute, -kuusikute ja -kaasikutena (Heltermaa—Sarve ümbruses). Alustaimestik on kidur, kuid võrdlemisi liigirikas (tumepunane neiuvaip, värv-varjulill, verev kurereha, angerpist, harilik ja veri-

punane kuldrohi, kaljupuju, tuvi-tähtpea, murulauk, valge kukehari jt.). Alusmetsas kasvavad sarapuu, harilik tuhkpuu, verev kontpuu, mage sõstar, kibuvitsad (eriti Kassari saarel). Haruldasematest liikidest leidub müüri- ja pruuni raunjalga, punast tolmpaad jt. Inimtegevuse mõjul on mitmel pool loometsadest kujunenud lookadastikud (primaarseina esinevad kadastikud vaid üksikutes kohtades rannikualadel). Nende alustaimestik sarnaneb loometsade omaga. Peale lookadastike (mille erivariandiks on klibukadastik) leidub Hiiumaa lõuna- ja idaosas veel liiva- ja sookadastikke, kus iseloomulikumateks liikideks on kastekaer, võsa-sapirohi, vesihaljas tarn, sootulikas, harilik ja hirss-tarn jt.

Lodumetsadest on levinud rannaäärsed lodusanglepikud või lodukuusikud, viimastes kasvab ka looduskaitsealust luuderohu. Alustaimestikust leidub sõnajalgu, angervaksa, ojamõõla, lodutarna, koralljuurt, lõhnavat varjulille jt. Lodukaasikuis kasvab hulgaliselt pajusid, alustaimestikust aga pudel-, põis- ja luhatarn.

Madalsoometsadest (peamiselt Kesk-Hiiumaal) domineerivad madalsookaasikud, kus alustaimestik koosneb peamiselt tarnadest, püst- ja sookastikust, ubalehest, soo-sõnajalast jne. Siirdesoometsadest leidub siirdesoomännikuid ja -kaasikuid (Hiiumaa keskosas). Haruldasemad liigid on siin suur kuuskjalg ja kaitsealune kuldking. Rabamännikutest esinevad sookailu- ja kanarbiku-sinikamännikud. Alustaimestikust on tüüpilised rabataimed.

Madalatel rannaäärsetel aladel (eriti Käina ja Tärkma ümbruses, Kassari saarel jm.) levivad rannaniidud. Iseloomulik on tuderloa—valge kasteheina kooslus (sagedamad liigid: rannikas, randaster, punane aruhein, rand-teeleht, rand-õisluht, linalahine maasapp, rand-emajuur jt.). Vähesese taimkattega, aeg-ajalt üleujutatavatel soolakulistel aladel kasvavad soodahein, soolarohi ja soodamalts (eriti Salinõmme ja Käina ümbruses).

Kliburannal (Heltermaa—Sarve ümbrus, laiud), kus pinnas on taimekasvuks kõige ebasoodsam, leidub vaid taimekoosluste fragmente (näiteks hobumadara—nõmme-liivatee kooslusest), kus lisaks nimiliikidele kasvavad merikapsas, sinerõigas, merisinep, randkress, haisev kurereha, aaskannike, sirge haraklatv, kõrge raikaerik jt. Liivarannal (Tahkuna ja Kõpu poolsaarel, Lääne-Hiiumaal) on sagedamad rand-sõlmhein, merihumur, randmalts, vareskaer,

luitekaer, liivtarn; haruldustest — rand-ogaputk (Kaleste), rand-seahernes (Kauste, Kaleste), rand-orashein (Tahkuna poolsaar, Kaleste).

Vanemad rannikuluited on metsastatud männi või sanglepaga (Luidja, Ristna). Lagedatel liivaaladel kasvavad lisaks liivaranniku liikidele veel sininukk, liiv-haguhein, harilik koldrohi, kaitsealune pisilina, liiv-aruhein ja metsristirohi.

Adruranna nooremad vallid on taimkatteta, kuna vanematel kasvavad mitmesugused nitrofiilsed liigid.

Tähtsamateks liikideks s i s e v e e k o g u d e s on kaitsealused väike ja valge vesiroos, mürkputk (järvede kaldaosades), suur tulikas, jõgiputk, haniputk, ussilill, penikeeleliigid jt. Kõrgessaare ümbruse omapärastes rannikujärvedes, mis kujutavad endast kinnikasvanud merelahti (nimetatakse «laisideks»), kasvavad särjesilmad, sooalss, sootulikas, kare ja järvekaisel, hundinuiad jt. liigid.

Lääne-Eesti madaliku taimekatteformatsioonidest

Taimekooslustest on levinud enam-vähem kõik eelmainitud ja põhiliselt samasuguse liigilise koosseisuga.

Aruniidud on levinud paiguti kogu territooriumil. Luhaniietude ulatuslikem esinemisala on Kasari luht. Levinuim on luha-kastevarre—punase aruheina kooslus, kaugemal luhal tarnade, päideroo, püstkastiku jt. kooslused. Soostunud niidud on samuti levinud kogu alal. Haruldasemad liigid on harilik punanupp ja kaitsealune niidu-kuremõök.

Suuremad soomassiivid jäävad territooriumi idapoolsesse ossa. Madalsoodele on iseloomulik lemmelill. Väljakujunenud älves-laugaskompleksidega on Kõima, Urita ja Laima raba, lagerabadest — Marimetsa ja Ellamaa.

Nõmmemetsad on eriti levinud Nõva ja Varbla ümbruses; reljeefi madalamas osas kasvavad mustikakuusikud, -männikud ja -kaasikud või kuusesegametsad (pillatult kogu territooriumil). Laialehelised salumetsad esinevad Puhtulaiul, Mihklis, Keblastes, Karuse, Kõima ja Matsalu ümbruses ning Salevere Salumäel.

Loometsade laialdasem esinemisala on Lääne-Eesti madalikust kirdes Keila—Vasalemma ümbrus, samuti Pullapää ja Sündeva (viimases asukohas haruldased lookaasikud). Haruldasematest liikidest on levinud aas-hundiham-

mas ja must tuhkpuu. Väänast Vasalemmani leiame lookadastikke põõsasmارانaga.

Lodumetsad esinevad rannikualadel (Haapsalust lõunas), soometsi leiame soode äärealadel.

Rannaniidud esinevad ulatuslikel aladel Matsalu lahe ääres. Rannikutüüpidest on enam levinud liivarannik (kogu Loode-Eesti, eriti Nõva ja Varbla ümbrus), kus väga harva esinevad rand-ogaputk ja rand-seahernes (Saulepi—Varbla ümbrus). Matsalu lahes leidub ulatuslikke pilliroostikke.

Sisemaalited on põhiliselt Varbla ümbruses ja Lääne-Nigulas.

KIRJANDUS

- Eklund, O. 1928. Notizen über die Flora des nördlichen und westlichen Dagö (Hiiumaa) in Estland. Mem. Soc. Fauna et Flora Fenn. 4.
- Eklund, O. 1929. Beiträge zur Flora der Insel Vormsö in Estland. Acta Soc. Fauna et Flora Fenn. 55, 9.
- Fischer, J. B. 1797. Flora livonica exhibens plantas in Livonica Esthoniaque sponte nascentes. Käsikiri.
- Fleischer, J. G., Bunge, A. 1853. Flora von Esth-, Liv- und Kurland. Mitau u. Leipzig.
- Fromhold-Treu, B. 1935. Beitrag zu Flora der Inseln des Estländischen Zwischengewässers. Beiträge zur Kunde Estlands 20, 3/4.
- German, G. A. 1805. Reise durch Ehstland, vorzüglich botanischen Inhalts. Im Sommer 1803 unternommen. Nürnberg.
- Gröntved, J. 1927. Die Flora der Insel Wormsö. Dansk Botanisk Arkiv 5, 4. Köbenhavn.
- Gröntved, J. 1953. Botanische Untersuchungen auf der Insel Dagö (Hiiumaa). Dansk Botanisk Arkiv 15, 3.
- Klinge, J. 1882. Flora von Est-, Liv- und Curland. Reval.
- Lehmann, E. 1895. Flora von Polnisch-Livland, mit besonderer Berücksichtigung der Florengebiete Nordwestrusslands, des Ostbalticums, der Gouvernements Pskow und St.-Petersburg, sowie Verbreitung der Pflanzen durch Eisenbahnen. Archiv für die Naturkunde Liv-, Ehst- und Kurlands, II Ser., Bd. 11, 1.
- Lehmann, E. 1896. Nachtrag (I) zur Flora von Polnisch-Livland. Archiv für die Naturkunde Liv-, Ehst- und Kurlands, II Ser., Bd. 11, 2.
- Pahnsch, G. 1881. Beitrag zur Flora Ehstlands. Dorpat.
- Schmidt, Fr. 1855. Flora des silurischen Bodens von Ehstland, Nord-Livland und Oesel. Archiv für die Naturkunde Liv-, Ehst- und Kurlands, II Ser., Bd. 2, 3.
- Wiedemann, F. J., Weber, E. 1852. Beschreibung der phanogamischen Gewächse Esth-, Liv- und Curlands mit möglichst genauer Angabe der Fundorte und der geographischen Verbreitung nebst Andeutung über den Gebrauch in medicinischer, technischer und öconomischer Beziehung. Reval.

LÄÄNE-EESTI MADALIKU JA HIIUMAA MAASTIKUD

Dotsent, geograafiakandidaat

E. VAREP

Lääne-Eesti madalik

Lääne-Eesti madalik ja saared on vabariigi kõige madalam ning tasasem osa, mis pinnaehituselt on Põhja-Eesti platoo vahetuks jätkuks. Nagu Põhja- nii ka Lääne-Eestis on aluspõhjaks paas, pinnakatteks peamiselt lubjarikas moreen. Lääne-Eesti madalik on aga olnud kauem kui Põhja-Eesti platoo jääpaisjärvede ja Balti mere vete all, mille tõttu siin esineb ulatuslikult jääpaisjärve- ja mere setteid. Pinnavormidest valitsevad tasandikud, rohkesti esineb ka rannavalle ning väiksemaid astanguid. Karbonaatsete muldade laialdane levik mõjutab oluliselt taimkatte kujunemist. Esinevad puisniidud, kadastikud, sood ning kohati suuremad või väiksemad metsaalad. Lahtede-, poolsaarte-, saarte- ja laiduderikkal rannikul on ulatuslikke rannaniite ja roostikke. Põllumaa paikneb peamiselt ümburusest pisut kõrgemal lamedail aluspõhja või moreenkühmudel või ka jõgedeäärseil madalikel, kuhu on koondu-
dunud asustus.

Võttes aluseks pinnaehituse kui kõige olulisema maastikku kujundava loodusliku teguri, võime Lääne-Eesti madalikul ja saartel eraldada rea maastikke.

1. Nõva tasandike, pikkade künniste ja seljakute, metsade, soode ning hõreda asustuse maastik. See hõlmab Lääne-Eesti madaliku loodenuрга Nõva ümbruses, kus valitsev on liivase pinnakattega tasandik. Suurem osa alast on kaetud metsaga, rohkesti esineb ka soid ja järvi. Maastikku läbivad loode—kagu-suunalised künnised ja seljakud, mida seovad ulatuslikud kaarjad rannavallid. Siin-seal kerkib madalaid kühme, kuhu koondub põllumaa ja asustus.

2. Piirsalu tasandike, kühmude ja seljakute, metsade ja soode ning hõreda asustuse maastik. See on eelmisest pisut kõrgem ala, läbitud Loode-Eesti (Risti—Palivere) marginaalsest moreenseljakust ning sellega risti kulgevatest oosidest. Maastik on metsarikas, eriti põhjaosas; esineb ka soid. Tihedamini on asustatud moreenkülmud Palivere ja Piirsalu ümbruses. Peamised asulad on Risti ja Palivere alevik; neist esimene on olulise tähtsusega tööstusasula ja teede sõlmpunkt.

3. Ridala kühmude ja tasandike, puisniitude, põllumaade ja tiheda asustuse maastik. Hõlmab Ridala ja Haapsalu ümbruse ning Noarootsi ja Vormsi saare. Maastikule on iseloomulikud lamedad, loode—kagu-suunalised künnised; eriti selgelt voorja reljeefiga on Sutlepa ja Oru ümbrus. Haapsalus, Noarootsi poolsaarel, Vormsi saarel jm. esineb ka loode—kagu-suunalisi oose. Tasandikel on pinnakatteks viirsavid või mereliivad; enamasti on need alad puisniitude ja soode all. Asustus vanade sumbkülade näol on suhteliselt tihe ning paikneb peamiselt aluspõhjalistel kõrgendikel. Peamine keskus on Haapsalu linn, väiksemad asulad on Linnamäe ja Ridala alevik.

4. Kullamaa tasandike, väikevoorte, puisniitude, põllumaade ja tiheda asustuse maastik. See on pikkamööda lõuna suunas madalduv tasandik, mille mandrijää on põhjakirde—lõunaedela suunas lainjaks kulutanud, voorjaks muutnud. Põllumaa ja asustus, peamiselt hajakülade näol, on koondunud neile voorjaile künnistele; madalamad alad on enamasti puisniitude ja soode all. Väikeste kohalike keskustena paistavad silma Kullamaa ja Martna alevik.

5. Märjamaa paeste tasandike, metsade, põllumaade ning sumb- ja hajakülade maastik. See hõlmab Lääne-Eesti madaliku kõrgema kirdepoolse osa Märjamaa ümbruses, kus reljeefis on domineerivad ulatuslikud paesed tasandikud ja platood. Nendel esineb rohkesti loopealseid metsi, põllumaa ja asustus on levinud enamasti kõrgendike nõlvadel. Tähtsaim asula on Märjamaa alev.

6. Vigala viirsavitasandike, jõeäärsete põldude, puisniitude ning tiheda asustuse maastik. Nimetatud ala läbivad arvukad Kasari jõgikonna jõed. Siin-seal kerkib üksikuid aluspõhja kõrgendikke, mis maastikus on vähese tähtsusega. Kõnesolev maastik on Lääne-Eesti viljakaim piirkond viirsavidel kujunenud kamar-gleimulda-dega. Põllumaad leidub siiski peamiselt jõgede läheduses.

kus on hõlpsam võidelda liigvee vastu; jõgedest kaugemal asenduvad põllud puisniitude ja soodega. Ka asulad paiknevad ahel- ja haguküladena peamiselt jõgede ääres. Selle ala kohaliku tähtsusega suuremad asulad on Vigala ja Velise alevik.

7. **Kasari** suudmeala tasandike, luhtade ning põllustatud erakkõrgendike maastik. See hõlmab laialdased madalad alad Kasari alamjooksul ning Matsalu lahe põhjarrannikul. Valdav osa maapinnast on luhtade ning soiste puisniitude all. Eriti tuntud on ulatuslik Kasari luht ning roostik Matsalu lahe idaosas, mis on suurim Eestis. Kultuurmaistu paikneb selles piirkonnas vähestel kõrgendikel. Nimetamisväärsed asulad puuduvad.

8. **Lihula** tasandike ja suurkühmude, puisniitude, põllumaade ja tiheda asustuse maastik. See hõlmab Kirbla, Lihula ja Karuse ümbruse, kus domineerivad paesed tasandikud ning lamedad, enamasti loode—kagu-suunalised kõrgendikud. Lõuna pool on maapind kohati, näiteks Paatsalu ümbruses, põhjakirde—lõunaedela suunas voorjas. Ka siin on asustus suhteliselt tihe, esindatud sageli vanade sumbkülade näol. Peamisteks asulateks on Lihula alev ning Virtsu alevik.

9. **Soontaga** tasandike ja kühmude, soode, puisniitude, põllumaade ning sumb- ja hajaasulate maastik. See hõlmab Kasari—Vigala tasandikust lõunasse jäävad alad, Mihkli ja Pärnu-Jaagupi ümbruse. Valitsevad on ulatuslikud soostunud tasandikud, millelt kerkib lamedaid paeleid kühme, kus on põllumaad. Asulastikus esineb uemate hajaasulate kõrval rohkesti vanu põliseid sumbkülasid. Väikesteks, kohaliku tähtsusega asulateks on Mihkli alevik, Pärnu-Jaagupi alev ja Kergu alevik. Sellest tihedamini asustatud alast lõuna pool, Lääne-Eesti ja Pärnu madaliku piiril levivad ulatuslikud sood.

10. **Tõstamaa—Varbla** suurvoorte, metsade ja hõreda asustuse maastik on siirdealaks Lääne-Eesti madaliku ja Pärnu madaliku vahel. Tõstamaa—Varbla kõrgustik, mis on jagunenud kolmeks voorja reljeefiga osaks, koosneb väga kivisest moreenist ning fluvioglatsiaalsetest setetest. Põllumaaks ei ole see ala sobiv, mistõttu suurem osa kõrgustikust, samuti ka ümbritsevad luiteahelikud on metsa all. Rannik seevastu on tihedasti asustatud, kuigi ka siin on maapind väheviljakas. Siinsetest asulatest on suuremad Tõstamaa ja Varbla alevik.

Hiiumaa

Hiiumaa (pindala 965 km²) on Saaremaa kõrval Lääne-Eesti saarestiku teiseks suuremaks saareks. Hiiumaa ümbruses on arvukalt väiksemaid saari, laidusid ja rahu-
sid, millega koos Hiiumaa rajooni pindala ulatub 1024 km²-ni.

Koos Eesti NSV teiste rannaäärsete aladega on Hiiumaa suhteliselt hilja kerkinud merest. Saar on üldiselt madal, ainult keskosas ulatuvad vähesed kohad kahekümnest meetrist kõrgemale. Kõrgeim on Kõpu poolsaar, mis küünib Tornimäel 65 meetrini üle merepinna. Väikese laiuna kerkis see ligikaudu 9000 aastat tagasi merest. Maapinna kerkimine Hiiumaa rannikuil jätkub ka tänapäeval ja on siin kiirem kui kuskil mujal Eestis.

Hiiumaa sarnaneb maastikuliselt suurel määral Lääne-Eesti mandriosaga, kuid eraldatavad maastikulised ühikud on siin pindalalt üldiselt väiksemad.

1. P ü h a l e p a paeste kühmude ja tasandike, loopealsete, puisniitude ja põllumaade ning sumb- ja hajakülade maastik. See hõlmab saare kirde- ja idaosa, samuti ka Vohilaiu ja Kassari saare. Looduslikelt tingimustelt sarnaneb Ridala maastikuga — sageli esineb siin loopealseid kadastikke, kohati ka loometsi, õige rohkesti aga lubjarikkaid puisniite. Asulastik on koondunud lamedatele paest kühmudele ning on esindatud vanade sumb- ja hajakülade näol. Peamisteks keskusteks sellel alal on Kärkla ja Suuremõisa.

2. T a h k u n a luidete, liivikute ja metsade maastik. See liivase pinnakattega ala on suuremalt osalt männimetsaga kaetud ning hõredasti asustatud.

3. R e i g i paeste tasandike, puisniitude ja põllumaade ning haja- ja sumbkülade maastik. Sellel väikesel Loode-Hiiumaa alal on aluspõhi maapinna lähedal. Maastiku looduslikud komponendid sarnanevad suurel määral Pühalepa ümbruse looduslike komponentidega.

4. K õ p u moreenkühmude ja luiteahelike, metsade ja hajakülade maastik. Kõpu poolsaare keskel kerkib väike kõrgustik, mida ümbritsevad liivikud ja luiteahelikud. Enamik poolsaarest on metsaga kaetud, põllumaa ja asustus esineb väikeste laikudena rannikul ning poolsaare keskosas pisut viljakama pinnakattega aladel. Kõnesolev maas-

tik hõlmab ka Hiiumaa lääneranniku Mänspäe külani lõunas.

5. Emmaste tasandike ja seljakute, puisniitude, põllumaade ning haja- ja ahelkülade maastik. See on valdavalt mereliivadest tasandik, millelt kerkib üksikuid moreen-seljakuid ja -kühme. Kõrgendikud ning osalt ka tasased alad nende ümbruses on üles haritud, teisel levivad peamiselt puisniidud ja metsamaad. Saare selles osas on väike Emmaste alevik.

6. Käina viirsavitasandike, põllumaade ja tiheda asustuse maastik hõlmab suhteliselt väikese ala saare kaguosas. Siin on Hiiumaa kõige viljakamad mullad, mille tõttu esineb põllumaad rohkem kui saare teistes osades. Suhteliselt tiheda asulastiku keskuseks on Käina alevik.

7. Sise-Hiiumaa tasandike, metsade, nõmmede ja puisniitude maastik. See on valdavalt liivase pinnakattega ala, läbitud üksikutest seljakutest ning ulatuslikult soostunud. Suurem osa saare siseosast on metsade, nõmmede ja puisniitude all. Asustus on hõre, esinevad mõned väikesed haja- ja ahelkülad ning üksikpered.

ÜLEVAADE HAAPSALU RAJOOINI MAJANDUSEST

Geograafiakandidaat

V. TARMISTO

Haapsalu rajooni pindala on 2372,6 km² ja elanike arv 28 700; mõlema näitaja poolest kuulub ta vabariigi väiksemate rajoonide hulka. Vabariigi territooriumist hõlmab Haapsalu rajoon 4,8% ja elanike arvust 2,3%.

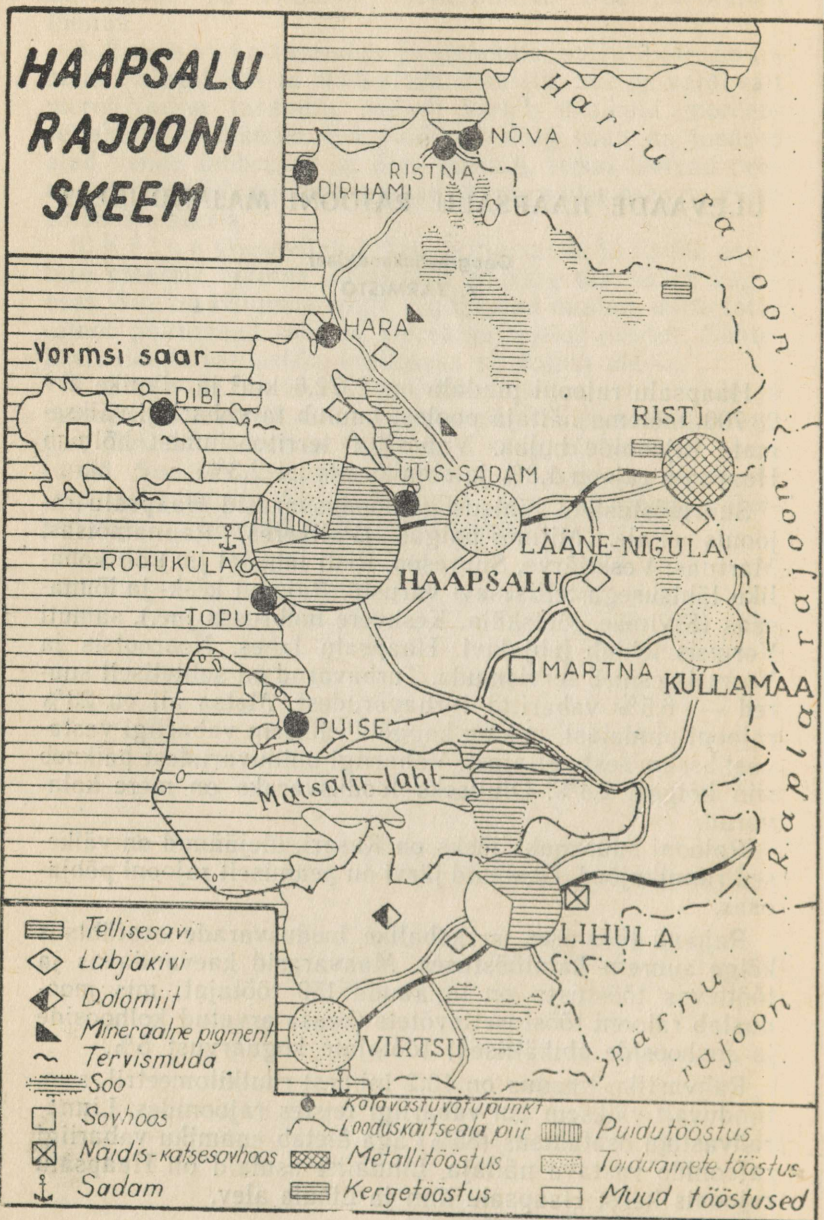
Suurtööstusliku tähtsusega loodusvarasid Haapsalu rajoonis ei ole. Mitmes paigas (Paliveres, Rannamõisas, Martnas; Veskijärve, Suuresoo, Risti lähedal jm.) on kohaliku tähtsusega tellisesavi varusid. Rajooni kesk- ja lõunaosas (Kivimäe, Metsküla, Keskvere ümbruses jne.), samuti Vormsis leidub lubjakivi. Haapsalu lahes, Noarootsis ja Vormsis esineb tervismuda. Turbavarud on suhteliselt suured — 6,5% vabariigi turbavarudest. Metsa all on 23% rajooni pindalast, mis on kaugelt väiksem vabariigi vastavast keskmisest näitajast. Vabariigi puiduvarudest paikneb siin kõigest 2,4%. Oluliseks loodusvaraks on mere kala-varud.

Rajooni suurimaks jõeks on Kasari, ülejäänud on väikesed rannikujõed. Üksikuid järvi on peamiselt rajooni põhjaosas.

Rajooni tööstuses on kohalike loodusvarade osatähtsus kõige suurem kalatööstuses. Maavarasid kaevandavas ja töötlevas tööstuses on ligikaudu 150 töötajat, mis moodustab rajooni tööstusettevõtete (kaasa arvatud kolhooside ja sovhooside abikäitised) töötajate koguarvust 5%.

Rahvastiku tihedus on 13,2 inimest ruutkilomeetril, s. o. tunduvalt väiksem kui vabariigi teistes rajoonides. Linna-rahvastiku osatähtsus (35%) aga ületab enamiku vabariigi rajoonide vastava näitaja. Linnalisi asulaid on Haapsalu rajoonis kaks: Haapsalu linn ja Lihula alev.

HAAPSALU RAJOOINI SKEEM

Haapsalu rajooni keskuseks on Haapsalu linn, kus 1963. aastal oli 8900 elanikku. Võrreldes sõjaeelsega (1940. aastaga) on Haapsalu elanike arv kasvanud peaaegu kahekordseks. See on suurem vabariigi linnade keskmisest kasvutempost. Lihula elanike arv oli 1963. a. 1470, mis on veidi väiksem kui 1959. a. Elanikkonna vähenemist põhjustas asjaolu, et alev pole enam rajoonikeskuseks.

Haapsalu linna ühiskondlikus tootmises rakendamata tööjõulises eas elanike protsent on vabariigi linnade vastavast keskmisest näitajast ainult vähe kõrgem. Haapsalu linna elanikest töötab tööstuses 16,4% — vähem kui keskmiselt vabariigi linnades.

Haapsalu rajoon on põllumajanduslik; rajooni tööstuse toodang moodustab vabariigi tööstuse kogutoodangust ainult 1,3%. Haapsalu rajooni kohta vabariigi territoriaalses tööjaotuses iseloomustavad järgmised andmed: rajoon annab vabariigi kogu šenillriide toodangu, 6% kalatoodangust, 2% võitoodangust, 2% lihatoodangust.

Tööstuse struktuuris on esikohal toiduainete tööstus — 65%, sealhulgas kalatööstus 25%. Teisel kohal on kerge-tööstus (tekstiilitööstus) — 13%, kolmandal-neljandal kohal metallitöötlemine ning puidutööstus — 7%.

Tähtsamateks tööstusettevõteteks Haapsalu rajoonis on Tallinna Metalltoodete Tehase Risti tsehh, tekstiilivabrik «Sulev», Haapsalu Kalakombinaat, Pärnu Kalakonservikombinaadi Virtsu tsehh, Tallinna Liha- ja Konservikombinaadi Haapsalu tootmistsehh, Haapsalu Piimakombinaat ühes temale alluvate tsehhidega jm. Peale selle on rajoonis väiksemaid puidu-, ehitusmaterjalide, kerge- ja toiduainete tööstuse ettevõtteid ning tootmispunkte.

Haapsalu rajooni tööstus on koondunud peamiselt Haapsalusse (tööstuse töötajate arvust 50%). Teiseks tähtsamaks tööstuskeskuseks on Virtsu, millele järgneb Lihula. Osa tööstusettevõtetest, peamiselt piima- ja kalatööstusettevõtted, paiknevad üksikute väiksemate tootmispunktidena rajooni arvukates maa-asulates.

Põllumajanduslikku maad on Haapsalu rajooni pindalast 67%, mis on kõrgem vabariigi keskmisest. Põllumaa osatähtsus põllumajanduslikust maast on aga väike — 26%. See on ligemale kaks korda väiksem vabariigi vastavast keskmisest näitajast.

Haapsalu rajoonis on 29 kolhoosi ja 3 sovhoosi (Lihula näidis-katsesovhoos, Martna tõulooma- ja Vormsi tõuveise-

kasvatuse sovhoos) (1. aprillil 1964. a.). Kolhooside rahalistest sissetulekutest annab loomakasvatus ligikaudu 90%, mis on tunduvalt rohkem vabariigi keskmisest. 1963. a. toodeti kolhoosides 100 ha põllumajanduslike kõlvikute kohta piima 169,2 tsentnerit ja liha 19,6 tsentnerit — vähem kui keskmiselt vabariigis. Piimatoodang lehma kohta oli kolhoosides 2020 liitrit, mis on samuti vähem vabariigi keskmisest.

Haapsalu rajoonis on 3 kalurikolhoosi, kusjuures Admiral Nahhimovi nimelise kalurikolhoosi keskus asub Haapsalus. Kalurikolhoosidele kuuluvad mitmed kala vastuvõtu- ja töötlemise punktid.

Olulise tähtsusega on Haapsalu rajoonis ka kuurordimajandus. Siin töötab sanatoorium «Laine» ja Haapsalu Vabariiklik Ortopeedia ja Neuroloogia Haigla. Haapsalu lahest saadava tervismudaga varustatakse Pärnu mudaravilad.

Transporditeede võrk rajoonis on mitmekesine. Raudteid tuleb 100 km² kohta 4,1 kilomeetrit. Poole raudteede pikkusest moodustab kitsarööpmeline raudtee, mis töötab suure alakoormatusega. Maanteed on 100 km² kohta 25,2 km. Mõlemad näitajad on vabariigi vastava keskmise näitaja tasemel.

Silmapaistva tähtsusega on meretransport. Rohuküla ja Virtsu sadama kaudu toimub Saaremaa, Hiiumaa ja teiste Lääne-Eesti saarte põhiline varustamine.

Haapsalu rajooni majanduse arenguperspektiivid seisavad eeskätt põllumajanduse toodangu suurendamises, kala, eriti vääriskala püügi laiendamises, samuti toiduainete tööstuse ja metallitöötlemise arendamises. Haapsalul oma ümbrusega on soodsad eeldused ka kuurordimajanduseks, mistõttu linna tööstuslik arendamine peab olema kooskõlas kuurordimajanduslike funktsioonidega.

MÖNINGAID PÕHIJOONI HAAPSALU LINNA AJALOOST

L. RANDRE

Haapsalu (nimi tuleb sõnadest «haab» ja «salu»; kasutusel olnud vormid: Hapsal, Habsal) asub samanimelise lahe lõunaranniku pikal ja võrdlemisi kitsal neemel, mis hargneb kaheks — maatõusu ja inimtegevuse (tammid, sil-lad) tõttu on neemele liitunud kaks laidude ahelikku.

Vaade linnale on mere poolt väga maaliline — 11 km pikkune kääruiline rand on palistatud puisteedega, nn. promenaadidega.

Meie päevil on Haapsalu tublisti kasvanud. Maanteed mööda Haapsallu saabudes võib tekkida arvamus, et tegemist on üsna noore linnaga. Tegelikult mainitakse Haapsalut juba 1279. a., sel ajal Saare-Lääne piiskopi residentsina. Kuid võib arvata, et juba varem oli siin mingi tähtsam rannaeestlaste asupaik.

Andmed Haapsalu linna vanema ajaloo kohta kuni 17. sajandi alguseni piirduvad vaid üksikute dokumentidega ning Vana-Liivimaa kroonikute märgetega, mis käsitlevad peamiselt sõjasündmusi. B. Hoeneke kroonikas leidub huvitav teade Läänemaa talupoegade ülestõusust 1343. a. ja Haapsalu piiramisest nende poolt. Piiskopile appirutanud orduvägede lähenemisel lahkusid ülestõusnud linna alt.

Haapsalu rajooni vanimaks säilinud ehitusobjektiks ning Haapsalu vanalinna silmapaistvamaks arhitektuuri- ja ajaloomälestiseks on endise piiskopilinnuse varemed. See on ka suuremaid linnuseid Eestis (pindala ligikaudu 4 ha, ringmüüri üldpikkus üle 800 m).

Seda kivilinnust hakati ehitama 13. sajandi 60-ndatel aastatel. Linnuse keskosa moodustab kolmekorruseline piis-

kopiloss pikliku nelinurkse siseõue ümber. Seda piiras maa poolt kolmest küljest avar eellinnus, mille ringmüüri oli 7 torni. Piiskopilossi idapoolset külge kaitses veel väike sisemine kahe torniga eellinnus. Ringmüüri ees oli vanasti lai ja sügav kraav. Sellisena oli loss üheks tugevamaks sakslaste tugipunktiks Lääne-Eestis. Lossi siseõue vall on ehitatud 16. sajandi lõpul.

Lossi säilinud üksikhoonetest väärivad tähelepanu linnuse valvetorn ja endine toomkirik — vanim ja suurim ühelööviline kirik Eestis. Selle ehitamist alustati varsti pärast 1251. aastat (sama meistri poolt, kes ehitas Riia toomkiriku). Kiriku vanust tõestab tema üleminekuaeagne ehituslaad: varagooti stiilis ehitatud võlvid ja aknaavad ning hilisromaani stiilis teostatud mitmesugused dekoratiivsed elemendid. Ringikujulise põhiplaaniga ristimiskabel (baptisteerium) kiriku lõunaküljel on ainulaadne Baltimaadel.

Keskaegsest Haapsalust ei ole midagi säilinud peale tänavatevõrgu. Ainsaks keskaegse päritoluga ehituseks on praegune linnakirik ja seegi on ümber ehitatud (selles hoones oli varem kaubaait). Kirikus väärib tähelepanu ainulaadne renessanss-stiilis kivist altaripealmik, mille valmistajaks oli Haapsalu kujur Joachim Winter 1630. a. Vaatamisväärsusteks on veel Pärnu meistri F. Weissi poolt ilusate figuuridega kaunistatud kantsel 1707. aastast ja kaks 16. sajandi hauaplaati ning 17. ja 18. sajandist pärinevad laelühtrid.

1558. a. puhkenud Liivi sõjas kujunes Haapsalu saatus väga vahelduvaks ja traagiliseks. Ajavahemikus 1559—1581 vahetas linn 7 korda peremeest. Peamiselt võitlesid linna pärast taanlased ja rootslased. 1576. a. sattus linn venelaste võimu alla. 1577. a. ründas Rootsi teenistuses olev Ivo Schenkenberg oma eestlastest palgasõdurite salgaga Haapsalut. Tal õnnestus tungida linna, kuid linnuse vallutamiseks jõudu ei jätkunud. Enne linnast lahkumist süüdati tema käsul kõik hooned, mille tagajärjel linn hävis.

Alates 1581. aastast oli linn rootslaste valduses. Algul allus linn Rootsi kroonule, kuid juba 1628. a. müüdi ta koos kõigi ümberkaudsete endiste piiskopi- ja toomkapiitli maadega väepealik krahv J. de la Gardie'le. Viimane moodustas oma maadest Haapsalu krahvkonna, mille keskuseks oli Haapsalu linn. Krahv asutas kaubakompanii, kelle kaudu turustas oma rohkearvuliste mõisate saadusi ja impordis kohapeal vajalikke kaupu. Kuid samal ajal võttis ta lin-

nalt ära kõik selle saraskonda kuuluvad põllu- ja karjamaad, pannes nii tõkked Haapsalu edaspidisele kasvule. Linnamaaks jäi ainult mere ja lossi vaheline ala. Kartes nähtavasti Haapsalu krahvkonna konfiskeerimist, müüs krahvi poeg Magnus Gabriel selle krahv O. W. Königs-marckile, kes oli krahvkonna viimane omanik. Tema ajal hävis loss ühel 1688. a. märtsikuu väga tormisel ööl puhkenud tulekahjus. Peagi hakati varemete kive kasutama uusehitusteks. Sellele barbaarsusele pandi piir alles 1870. a.

Eesti ala liitmine Venemaaga 1710. a. oli pöördelise tähtsusega sündmuseks eesti rahva ajaloos, mis kajastus ka Haapsalus.

Kauakestnud kurnav Põhjasõda jättis Haapsalule raskeid jälgi. Kuigi linn ei kannatanud otsese sõjategevuse läbi, nõudis 1710. a. puhkenud katk tohutuid inimohvreid. Linn kaotas tol korral 90% oma elanikkonnast. Suured inimkaotused ja maa üldine kurnatus andsid kaua tunda.

1715. a. külastas Haapsalut Peeter I. Tema sõidu eesmärgiks oli tutvuda linnaga, eriti sadamaga.

1784. a. muudeti Haapsalu Läänemaa kreisilinnaks. See põhjustas ehitustegevuse ja majanduse elavnemise. Riigi kulul ehitati mitmetele asutustele hooneid: rentei ja tollivalitsuse (tamožna) hoone, kroonu viljaait, linn sai uue koolimaja, hospidali (haigla), apteegi. 1804. a. avati riigi kulul ülalpeetav poeglaste kreiskool. Siit võrsusid tuntud kultuuritegelased: keeleteadlane akadeemik F. J. Wiedemann, sanitaarkindrali auastmes talupojasoost dr. med. G. Hirsch, helilooja R. Tobias, folklorist professor M. J. Eisen jt. Kooli nimekamad õppejõud olid folklorist A. H. Neus ja ajaloolane-etnograaf C. F. W. Russwurm. Kreiskooli eelkoolis, nn. elementaarkoolis (asutati 1814. a.), õppisid lühikest aega kunstnik A. Laikmaa ja tema vend B. Laipman.

Kreiskool muudeti 1886. a. vene õppekeelega linnakooliks. Sellest sai 1918. a. Läänemaa Ühisgümnaasium, mis muudeti 1944. a. Haapsalu 1. Keskkooliks. Praegu asub selles hoones Haapsalu Töölisnoorte Keskkool.

1853. a. rajati Haapsalu Tütarlaste Kool, 1914. a. muudeti see 8-klassiliseks Tütarlaste Gümnaasiumiks. Esimene vene kool asutati Haapsalus 1869. a. Selle kasvandikuks oli ka helilooja C. Kreek. Kool likvideeriti 1917. a., kooli hoone hävis 1944. a.

20-ndal sajandil algas Haapsalu kui kuurordi areng. Nimelt hakkas siin 1820. a. tolleaegne sõjaväearst dr. med. C. A. Hunnius esimesena Eestis süstemaatiliselt uurima meremuda raviomadusi ja meremuda ravi otstarbel kasutama. Juba iidsest ajast oli kohalik elanikkond kasutanud meremuda väga algelisel viisil mitmesuguste haiguste raviks. Hunniuse katsetustel oli edu ja 1825. a. hakkas ta organiseerima esimest mudaravilat. 1845. a. asutati C. A. Hunniuse initsiatiivil ajakohane suurem vesi-mudaravila (töötas 1953. aastani). Nüüd on selle kohal Haapsalu Vabariiklik Ortopeedia ja Neuroloogia Haigla.

C. A. Hunniuse tööd jätkas tema poeg dr. med. K. A. Hunnius, kelle juures 1853. a. käis Haapsalus mudaravi-meetoditega tutvumas professor N. I. Pirogov.

1867. a. suvel suvitas Haapsalus P. I. Tšaikovski, kes kirjutas siin klaveripalad «Mälestusi Haapsalust» (ilmusid trükist 1868. a. eesti soost kirjastaja P. Jürgensoni väljaandel).

Juba 19. sajandi keskel oli Haapsalu Vene esmajärguliste kuurortide nimekirjas. Tema populaarsus kasvas veelgi, kui 1905. a. valmis Keila—Haapsalu raudtee. Suvitajate arv kasvas aasta-aastalt ja ulatus enne Esimest maailmasõda mõnel aastal kuni 7000 inimeseni. Vaatamata sellisele näilisele õitsengule kiratses valdav osa Haapsalu elanikkonnast. Teenistusvõimalused olid sesoonilist laadi, sest kuurort töötas vaid suviti.

1914. a. puhkenud sõda katkestas aastateks kuurordi tegevuse. Supelasutused suleti, hooned anti sõjaväe kasutusse. Haapsalu ei jäänud otseselt sõja tallermaaks. Rohuküla sadama väljaehitamisel (1915—1917), mida tehti sõjalisel eesmärgil, leidsid paljud Haapsalu elanikud koguni head teenistust. Kuid seoses saarte langemisega sakslaste kätte põletati Rohuküla 1917. a. oktoobri algul tolleaegse Vene väejuhatuse käsul maha.

1917. a. novembris kehtestati Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni võidu tulemusena ka Haapsalus nõukogude kord ja algas viljakas sotsialismi ülesehitamise töö. Saksa vägede kallaletungi tõttu katkes see 21. veebruaril 1918. a.

Kodanliku Eesti perioodil taastati Haapsalu kuurordina elanike endi eestvõttel. Vaatamata väikestele ainelistele võimalustele tehti mõndagi linna korrastamiseks ja kaunistamiseks. Selles olid teenekamad Haapsalu Kaunistami-

se Selts ja kodulinna skulptor R. Haavamägi (1891—1964). Ometi ei saavutanud Haapsalu kuurordina endist seisundit. Kodanliku perioodi lõpul tõusis suvitajate maksimaalne arv 3000-ni, kusjuures 25% neist olid välismaalased, peamiselt rootslased ja soomlased. Üldiselt jäi Haapsalu väikeseks, kiratsevaks ja perspektiivituks linnakeseks. See väljendus ka väheses ehitustegevuses ja elanike aeglases juurdekasvus. Ehitati vaid riigi kulul üksikud suuremad hooned: 2 koolimaja, riigipanga ja postkontori ning Punase Risti Sanatooriumi hoone. Tööstus oli tolelaegses Haapsalus väga vähe arenenud. Valdavaks olid väiketööstuse ja käsitööstuse ettevõtted ning töökojad.

Haapsalu arengusse ei jõudnud ka 1940. a. suvel taaskestatud nõukogude võim mingit olulist pööret tuua. Seda takistas maa ajutine okupeerimine saksa fašistlike röövvalutajate poolt juba 1941. a. suvel. Alles maa lõpliku vabastamise järel 1944. a. toimus Haapsalu elus suur pööre.

Lühikese ajaga on linna hoonestatud ala peaaegu neljakordistunud. On kerkinud terved uued elamukvartalid nügusate, paiguti ka suurte hoonetega. Järjest laieneb veevärk. Sellega seoses kerkis Haapsalu esimene kõrgehitus — veetornelamu. Linnas on kiiresti arenenud tööstus. Haapsalus töötab kalakombinaat, tööstuskombinaat «Haapsalu», tekstiilivabrik «Sulev» jt. tööstusettevõtted. Töötajate arv linna tööstuses ületab sõjaeelse taseme rohkem kui 30-kordselt. On ehitatud uusi tootmishooneid, peamiselt kala-, leiva- ja kergetööstusele, samuti elutarbelise teenindamise paviljon, võõrastemaja, ajakohane saun, uusi kauplusi. Ehitamisel on autotranspordibaasi hoonete kompleks.

Elanike arv on Haapsalus sõjaeelsega võrreldes kasvanud ligikaudu kahekordseks. Palju on tehtud elanikkonna tervise eest hoolitsemisel, kultuuri ja hariduse alal. Õpilaste arvu kiire juurdekasvu tõttu ehitati Haapsalu 1. Keskkoolile uus hoone (valmis 1964. a. jaanuaris, mahutab 1040 õpilast). On ka uus lastepäevakodu. Ainulaadseks Eestis on Haapsalu Sanatoorne Internaatkool, kus ravitakse ja valmistatakse jõukohaseks elukutseks ette peamiselt lastehalvatust põdenud lapsi. Koolil on koostöö Haapsalu Vabariikliku Ortopeedia ja Neuroloogia Haiglaga. 1957. a. avati Haapsalus esimene laiekraankino «Oktoober». Ehitamisel on staadion. Lähemal ajal saab Haapsalu veel uue ajakohase haigla, mudaravila ja kultuurimaja .

KIRJANDUS

- Brennsohn, I. Die Aerzte Estlands vom Beginn der historischen Zeit bis zur Gegenwart. Riga, 1922.
- Hunnius, C. A. Die Seebäder Hapsals. Reval, 1853.
- Karling, S. Holzschnitzerei und Tischlerkunst der Renaissance und des Barocks in Estland. Dorpat, 1943.
- Karling, S. Mattias Holl fran Augsburg. Göteborg, 1932.
- Kaulitz-Niedeck, R. Hapsal. Ein nordisches al fresco. Reval, 1930.
- Läänemaa. Maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus. Üldosa. Tartu, 1938.
- Moora, H. Läänemaa muinasaeg. Tartu Ülikooli Arheologia Instituudi toimetused VII. Tartu, 1942.
- Raudver, G. Haapsalu. Tallinn, 1961.
- Russwurm, C. Das Schloss zu Hapsal in der Vergangenheit und Gegenwart. Reval, 1877.
- Tuulse, A. Die Burgen in Estland und Lettland. Tartu, 1942.
- Vaga, A. Eesti kunsti ajalugu I. Tartu, 1932.
- Чайковскіи М. Жизнь Петра Ильича Чайковского, т. I. Москва — Лейпциг, 1903.

HIIMUMAA OSATÄHTSUSEST VABARIIGI TERRITORIAALSES TÖÖJAOTUSES

Geograafiakandidaat
V. TARMISTO

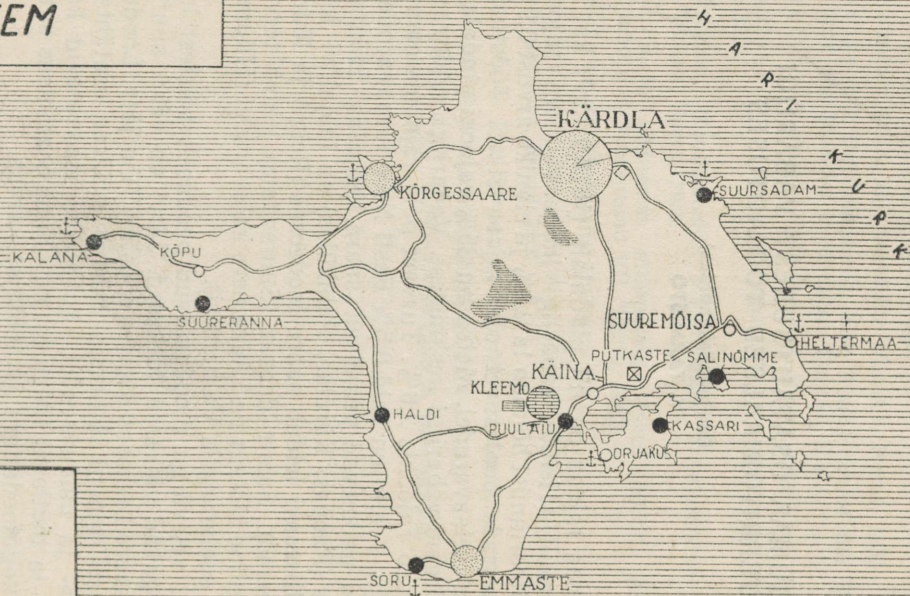
Hiiumaa rajoon on nii pindalalt (1012,9 km²) kui ka elanike arvult (11 100) vabariigi kõige väiksem rajoon. Eesti territooriumist hõlmab ta 2,2% ja elanike arvust 0,9%.

Loodusvarade poolest ei ole rajoon rikas. Tööstuslik tähtsus on metsavarudel. Metsa on 35% rajooni pindalast, mis on kõrgem vabariigi keskmisest. Vabariigi puiduvarudest paikneb rajoonis 2,6%. Turvast pole rajoonis samuti kuigi palju — siin on vaid 0,5% Eesti NSV turbavarudest. Turbasood paiknevad peamiselt saare keskosas. Hiiumaa põhjaosas (Paopas, Kärddlas, Palukülas) on lubjakivi leiukohti. Tellisesavi leidub saare loodeosas (Reigi) ja lõunaosas (Kleemo). Saare idaosas (Suursadam) leidub tervis-muda. Oluline tähtsus on Läänemere kalavarudel (Hiiumaa kirde- ja edelarannik, Väinameri).

Rajooni vetevõrgu moodustavad peamiselt soistest lohkudest algavad väikesed jõekesed. Järvi on vähe, suurim neist on saare keskosas asetsev soostuv Tihu järv. Loodusvaradest on rajooni tööstuses märkimisväärne osatähtsus vaid kala- ja puiduvarudel. Kohalikke maavarasid kaevandaval ja töötleväl tööstusel on tühine osatähtsus saare tööstuse kogutoodangus ja töötajate arvus.

Hiiumaa rajooni rahvastiku tihedus on väike — kõigest 11 inimest ruutkilomeetri kohta, kusjuures maaelanikke tuleb nimetatud pinnaühiku kohta kõigest 8,3. See on tunduvalt vähem vastavatest vabariigi keskmistest näitajatest. Linnarahvastik moodustab 26% saare elanikkonnast. See näitaja on enam-vähem sama kui vabariigi teistes rajoonides. Hiiumaal asetsevas ainsas linnalises asulas, Kärddla linnas, oli 1963. a. 2360 elanikku. 1939. aastaga võrreldes

HIUMAA RAJOONI SKEEM

- Tellisesaari
- Lubjajärv
- Soo
- Savhaos
- Sadam
- Kalavastuvõtupunkt
- Ehitusmaterjalide tootlus
- Toiduainete tootlus
- Muud tööstlused

S O E L A V Ä I N

on elanike arv Kärđlas kasvanud 1,7 korda. Rakendamata tööjõulises eas elanike arv on tööjõulises eas elanike arvuga võrreldes vabariigi vastava keskmise näitaja tasemel. Tööstuses töötab Kärđlas üle 5% linna elanike arvust, mis on palju väiksem vabariigi linnade vastavast keskmisest näitajast.

Hiiumaa rajoon on põllumajandusliku ilmega, rajooni tööstuse osatähtsus vabariigi tööstuses on väike. Tähtsaimaks tööstusharuks rajoonis on toiduainete tööstus, mille toodang moodustab üle 85% rajooni tööstuse kogutoodangust (sealhulgas kalatööstus 45% ja piimatööstus 35%). Vähemal määral valmistatakse liha- ja leivatööstuse tooteid. Puidutööstuse toodang moodustab 10% rajooni tööstuse kogutoodangust. Peale selle valmistatakse väikesel hulgal mineraalseid ehitusmaterjale (telliseid, lupja), õmblustooteid jne. Kärđlas on soojuselektrijaam.

Hiiumaa rajoonis moodustab põllumajanduslik maa põllumajanduslike ettevõtete maafondist 67,3%, mis on vähem vastavast vabariigi keskmisest. Põllumaad on 21,6% põllumajanduslikust maast. See on kaks korda väiksem vabariigi vastavast keskmisest.

Hiiumaa rajoonis on 10 kolhoosi ja 1 sovhoos (1. aprillil 1964. a.). Kolhooside rahalistes sissetulekutes on loomakasvatusest saadud tulude osatähtsus üle 90%, mis on tunduvalt suurem vabariigi kolhooside vastavast keskmisest näitajast. 1963. a. toodeti kolhoosides 100 ha põllumajanduslike kõlvikute kohta 20,7 ts liha ja 1582 ts piima (lehma kohta 1755 liitrit), seega vähem kui keskmiselt vabariigis. (Kalandusest vt. lk. 65.)

Hiiumaal on transporditingimused, sõltuvalt tema geograafilisest asendist, erilaadsed. Ühendust mandriga (Rohuküla) peetakse põhiliselt Heltermaa sadama kaudu. Saart varustatakse põhiliselt Tallinnast. Metsa väljaveoks Tallinnasse kasutatakse peamiselt Orjaku sadamat. Saaremaaga ühenduse pidamine toimub Emmastest edelas asuva Sõru sadama kaudu.

Maanteid on Hiiumaal 100 km² kohta üle 32 kilomeetri. Autobussiliinide võrk on saarel tihe.

Hiiumaa majanduse arenguperspektiivid seisavad peamiselt põllumajandussaaduste toodangu ja kalasaagi suurendamises, millele vastavalt kasvab ka toiduainete tööstuse tootmise maht.

PILK HIIUMAA RAJOOINI MAJANDUSELLU

A. KOEL

Põllumajandusliku tootmisega tegeleb Hiiumaa rajoonis 10 kolhoosi ja Putkaste sovhoos, vähemal määral kolhoosi «Hiiu Kalur» Kõpu poolsaarel asuv brigaad

Tootmisele vajutab oma pitseri põllumaa vähesus. Põllumajanduslikud kõlvikud paiknevad rannikuäärsetel aladel. Saare keskosa, kus soo- ja liivaaladel laiuvad peamiselt metsamassiivid ning vähetootlikud puisniidud, on inimtühi. Suhteliselt paremaid põllumaid leidub Käina külanõukogu piirkonnas ning osalt Suuremõisa ümbruses kamar- ja kamar-gleimuldadel; saare põhja- ja lääneosas domineerivad väheviljakad happelised leetmullad. Majandite kasutuses on 37 031 ha tulundusmaad, sellest 7020 ha põldu. Põllumaa vähesuse tõttu spetsialiseeruvad rajooni majandid eeskätt veisekasvatusele, kusjuures enamikus majanditest on abitootmisharuks seakasvatus. Suhteliselt pehme talve tõttu on võimalik edukalt arendada puuvilja- ja marjakasvatust ning väärtusliku puude-põõsaste paljundusmaterjaliga varustada ka vabariigi teiste rajoonide aiandusettevõtteid. Kahjuks pööratakse aianduse arendamisele veel vähe tähelepanu.

Hiiumaa eraldatus mandrist ning teiselt poolt väike tootmise maht tingivad erinevuse ka põllumajanduse juhtimise struktuuris. Tootmist juhib Haapsalu Kolhoosi- ja Sovhoositootmise Valitsus, kes erinevalt teistest vastavatest asutustest teenindab kahte rajooni. Hiiumaa saarel töötab mainitud valitsuse tootmisgrupp.

1963. a. müüs Hiiumaa rajoon riigile 1487 tonni liha (seega rohkem kui kunagi varem), kusjuures aastaplaan ületati 7% võrra, 6989 tonni piima (suurenemine 1962. aastaga võrreldes 4%), 449 200 kanamuna ja 2,5 tonni lambavilla.

Tootmise intensiivsusest on esikohal Kassari kolhoos, kes kauaaegse esimehe, Eesti NSV Ülemnõukogu saadiku A. Kääramehe juhtimisel jõudis loomakasvatussaaduste tootmisel I etapiks ettenähtud tulemusteni, s. o. toota iga 100 hektari põllumaa kohta 600 ts piima ja 75 ts liha. Rajoonis tervikuna on põllumajandusliku tootmise intensiivsus siiski suhteliselt madal.

Põllumajanduse arendamise peamised abinõud on järgmised:

- a) inimeste teadlikkuse tõstmine, konservatismi väljajuurimine, õige töösse suhtumise kujundamine, kohaliku spetsialistide kaadri kasvatamine;
- b) põldude harimise ja väetamise parandamine; rikkalike võimalusi pakuvad selleks peale lauda- ja mineraalväetiste turvas ja mereadru;
- c) tööprotsesside edasine mehhaniseerimine, eriti karjamajanduses;
- d) majanditesisese ja -vahelise spetsialiseerimise õige lõpuleviimine.

Häid võimalusi pakuvad Hiiumaa rannikuveed kalanduse arendamiseks. 1961. a. ühendati Hiiumaa rajooni väikesed kalurikolhoosid üheks suurmajandiks — «Hiiumaa Kaluri» kolhoosiks, kes on töötanud heade tulemustega.

1963. a. püüdsid saare kalurid ligikaudu 29 000 ts kala (plaan oli 16 900 ts), kusjuures 50% sellest andis aktiivne traalpüük. (1961. a. püüti Hiiumaal 11 200 ts kala, sellest vaid 2500 ts traaleritega.). Kolhoosil on 4 STB- ja MRT-tüüpi traalerit ja igaühe kohta püüti keskmiselt 2685 ts kala (vabariigi keskmine on 1600 ts). Parimaks kogu «Zaprõba» (Läänebasseini Kalatööstuse Peavalitsuse) süsteemis oli laeva STB-2059 meeskond kapten A. Haviku juhtimisel — 1963. a. püüti 3487 ts kala. 1964. a. esimese kvartali plaani täitis kolhoos enam kui kolmekordselt ning A. Haviku traaleri meeskond ületas juba aprilli algul 1964. aasta plaani. Vabariigi iga elaniku kohta andsid Hiiumaa rajooni kalurid 1963. a. ca 2,4 kg kala.

Kalamajanduse arendamise abinõud on järgmised:

- a) traalpüügi tunduv laiendamine uute laevade soetamise, paremate tehiskiust püüniste kasutuselevõtmise ja kalapüügipiirkondade täiuslikuma uurimise baasil;
- b) kalasadamate väljaehitamine;
- c) realiseerimisraskuste likvideerimine.

Enamikku nimetatud küsimustest ei saa aga lahendada kohapeal — need sõltuvad nii «Zaprōbast» kui ka vastavatest vabariiklikest organitest.

Tähtsamateks tööstusettevõteteks on Hiiumaa Kalakombinaat Kõrgessaares (1963. a. andis see elanikkonnale kalasaadusi 1,81 milj. rbl. eest; toodeti 2,28 milj. tingtoosi konserve), Emmaste Võitööstus ühes 8 koorejaama ja 9 piimapunktiga, Hiiumaa Tööstuslik Metsamajand. Väiksemad tööstuspunktid kuuluvad Hiiumaa Elukondliku Teenindamise Kombinaadi «Hiiu» ja ETKVL-i alluvusse.

Tähtsamad väljaveokaubad on kala ja kalatooted, mets, villased kootud esemed, või, liha.

Rajoonis töötavad Kärđla ja Emmaste kultuurimaja, 9 rahvamaja, 14 raamatukogu, 1 põllumajandusliku tootmisõpetusega keskkool, õhtukeskkool, 8 8-klassilist kooli, maanoorte koolid ja algkoolid.

Nõukogude korra tingimustes on vaesuse, baptismi, hari matuse ja vaimupimeduse küüsis rabelenud saarest kujunenud jõudsalt areneva majandus- ning kultuurieluga rajoon.

KUIDAS ON KUJUNENUD HIIUMAA ASUSTUS?

Dotsent, geograafiakandidaat

L. TIIK

Senistel andmetel oli Hiiumaa inimtühi veel 13. sajandi keskel, kui Saare-Lääne piiskop ja ordu leppisid omavahel kokku Hiiumaa jagamise suhtes. Jaotamisürikus on nimetatud Hiiumaalt ainult kahte laidu (Orjaku ja Reigi), paari sadamat (Sõjasadam ja Pihla sadam), üht maanina (Sarvo) ja üht suurt kivi. Aastat kümme tagasi tõendas ajaloolane J. Koit, et tookordne maa jagamine hõlmas ainult Hiiumaa ranniku Sõru maaninast kuni suure kivini nüüdse Kukka küla juures ja valduste piiriks kujunes Vaemla jõgi. Hiiumaa lääne- ja põhjaosa jäid tookord veel eikellegimaaks ning jaotati alles hiljem. Et tookordsel maa jagamisel ei mainitud ühtegi küla ega talu, järelikult mitte ühtegi püsivat inimasulat, siis tuleb nõustuda sellega, et tõepoolest neid Hiiumaal seekord ei olnudki. Üsikusid arheoloogilised leiud tõestavad, et asustust on seal varem olnud, kuid ilmselt olid asukad 13. sajandiks saarelt juba lahkunud.

13. sajandi esimesel aastakümnel alustasid sakslased vallutusretki eestlaste aladele. Vallutajate rüüsteretkede eest varjulepääsemiseks pages arvatavasti osa kohalikke elanikke oma senisest kodukohast ja siirdus teisale. Kui vallutusretked ulatusid Läänemaale ja Saaremaale, võis nende elanikele varjupaigaks saada ka Hiiumaa.

Seesuguste pagemiste kohta meil praegu otseseid tõendeid ei ole. Hiiumaa asustuse kujunemise selgitamisel on tulnud seni kasutada suhteliselt nappe ja dateeringult ebakindlaid tõendusmaterjale. Üheks neist on kohanimed. Kuid need hakkavad Hiiumaa suhtes kõnelema alles 16. sajandi teise poole keskel, kust pärinevad vanemad Hiiumaa vakuraamatud külade ja talude nimedega. Nii ei ole võimalik uute asulate tekkimist Hiiumaal ajaliselt lähemalt määrata. Ometi lubab kohanimed (kui need ei ole üldlevinud) kordumine eri paikades oletada elanike siirdumist vanast

asulast uude, kuhu viidi kaasa ka endise kodukoha nimi.

Seesuguseid kohanimede ülekandmisi Saaremaalt Hiiu-
maale on üsna arvukalt. Näiteks on Hiiumaa lõunatipul
Tärkma küla, kuni 1780. aastani oli selle kõrval veel
Emaste küla; neist mõne kilomeetri kaugusel on Tilga,
Metsalauka ja Hindu küla — kõigil neil kohanimedel on
oma kindlad vasted Saaremaal (Tärgemäe, Jämaste jne.)
Mainitud Hiiumaa küladest põhja pool asuvad Kabuna ja
Laartsa küla. 16. sajandi lõpul oli Kabuna Saaremaal väga
levinud kohanimi ning Saaremaal kujunes ka nimest Lau-
rentsius välja mehenimi Larats (Hiiumaal oli kasutusel
Laars ja Laas). Nii saab oletada, et Laartsa küla nimi ku-
junes tema Saaremaalt pärineva esimese asuka või selle
isa nimest, milleks oli Larats. Veelgi põhja pool esinevad
Hirmuste ja Keskri (varemini Keskvere) küla ning Läku
talu. Ka nendele leiab Saaremaalt vasteid. Kokku on nii-
suguseid ühtivaid kohanimisid, mis esinevad mõlemal
saarel, ligikaudu 70, mida tuleb lugeda üheks oluliseks
tõendiks selle kohta, et 13.—16. sajandini tuli Hiiumaale
rohkesti asukaid Saaremaalt.

Mandritl Hiiumaale «rännanud» kohanimisid on arvult
küll vähem, kuid ka need kõnelevad selget keelt inimeste
asumisest mandritl sellele saarele. Niisugused tõenäoliselt
ületoodud kohanimed on Vilivalla (küla), Nõva (talude),
Hellamaa (küla), Lelu (küla) jt.

Võib oletada, et esmalt asustati rannikualad. Selle väite
kasuks kõnelevad ka Hiiumaa looduslikud olud — ranna-
vallidest piiratud liigniiske siseosa on veel tänaseni hõre-
dasti asustatud.

1608.—1609. a. vakuraamatust ilmneb, et asustus oli
tihedam Suursadamast lõunasse jääval ja Pühalepa—Sõru
vahelisel rannikul. Mujal olid ainult üksikud tihedamalt
asustatud alad, näiteks Kärddla ja Reigi rootslaste ja Paopa
eestlaste asula. Asustust oli ka Kõpu poolsaarel ja Kiduspä
ümbruses. Kõrgessaare vakuses, mis oli oma pindalalt
suurim, domineerisid paaritalulised väikekülad kuni 19.
sajandi keskpaigani; 16. sajandi lõpul olid need alles noo-
red üksjalatalud või ka hajatalud. Ka üsna ulatuslikus
Hagapä ehk Sõru vakuses oli Emaste ja Viiri külast põhja
pool kuni Önguni ainult üksjala- ja hajatalusid. Kõik see
tõendab nende vakuste asustuse suhtelist noorust. Alles 19.
saj. teine pool ja 20. saj. esimesed aastakümned tõid kaasa
talude tükeldamise ja seega ka külade paisumise.

Hiiumaa asustuses on mõisamajandite osa olnud tunduvalt väiksem kui Eestimaa mandri aladel. Osalt on seda põhjustanud hiline ja suhteliselt hõre asustus teiselt poolt aga ka heade põllumaade vähesus. 16. sajandist on teada ainult Pühalepa ja Valipe mõis ordu alal ning Putkaste, Alliksaare (hiljem Vanamõisa küla) ja Lauka mõis piiskopi maadel. 17. sajandil tekkisid neile lisaks veel Kõrgessaare, Hiiesaare, Partsi, Vaemla ja Aunaku mõis. Mõisateks kujunes osa ratsurikohti (Kurisu, Orjaku); 18. sajandi lõpul jagati Hiiesaare taludeks ning rajati Vilivalla ja Loja mõis; väikese Kurisu mõisa asemele rajati ulatuslik Emmaste mõis ja selle kõrvale veel Metsalauka karjamõis. Isapõllu külast tehti Isabella karjamõis; lõpuks tulid juurde veel Aadma mõis, Kõpu ja Ojaküla karjamõis ning Reigi rootslaste mahajäänud maadele rajati Reigi karjamõis. Samasse aega kuulub ka Soonlepa karjamõisa loomine. Viimastena rajati 19. sajandi algul veel Kärkla mõis ning Salinõmme ja Randvere karjamõis.

Kirikumõisatest pärinevad Käina ja Pühalepa juba nähtavasti 15. sajandist, Reigi aga rajati alles 17. sajandi algupoolel.

Kogu mõisastamise kestel on mõisaid rajatud külamaadele, vanadele kultuurmaadele, külade endisi elanikke aga asustatud ümber senistele ääremaadele või taudide tõttu tühjaks jäänud taludesse. Iseloomustav on mõisate arvukus Hiiumaa lõunaosas, kus asusid järjestikku Suuremõisa, Soonlepa, Salinõmme, Aunaku, Vaemla, Putkaste, Orjaku, Aadma, Emmaste, Metsalauka mõis ning Pühalepa, Käina ja Emmaste kirikumõis.

Mõisate likvideerimine muutis suuresti asustuse pilti — endiste ulatuslike mõisapõldude servadele tekkis üsna arvukalt uusi külasid, üksikuid tekkis isegi endiste mõisaheinamaade servale. Kuid põhiliselt jäid ikkagi kõige tihedamini asustatuks rannikualad. Sisemaal esines ainult üksikuid külasid või talude rühmi seal, kus oli sobivaid maid põldude rajamiseks.

Nõukogude võimu perioodil on Hiiumaa asustuse pilt seni muutunud vähestes kohtades, näiteks seoses uute kalavastavõtupunktide rajamisega, tööstuse arenguga Kõrgessaares jne. Suuremad muutused — uute kolhoosikeskuste ja kolhoosikülade kujundamine, tööstusettevõtete ja asulate rajamine — seisavad veel ees.

Hiiumaa rajooni suurimaks asulaks ja administratiivseks keskuseks on Kärkla linn.

KÄRDLA AJALOOST

K. ILUS, dotsent, geograafiakandidaat L. TIIK

Hiiumaa põhjarannikul Nuutri jõe kaldal asuv Kärkla oli sajandeid rootsi asustusega küla (mida 19. sajandi algul nimetati Kerteliks). 1810. a. lahkusid mõisniku survele küla 23 talu elanikud Hiiumaalt. Nende talude asemele rajati Kärkla mõis. Kui vennad-mõisnikud C. ja E. v. Ungern-Sternbergid tõid 1830. a. Kärdlasse üle oma kalevivabriku, mille nad olid 1829. a. asutanud Suuremõisas, võeti maad ära ka viimaselt viielt endise Kärkla küla talult.

Tööstusettevõtte paisus üsna suureks ning selle juurde tekkis töölisasula. Töölisi värvati siia peamiselt vabrikuomanike endi mõisate talupoegade hulgast nii Hiiumaalt kui ka mandrilt. 1833. a. jüripäevaks oli Kärdlas arvele võetud juba 277 hinge. 1850. a. revisjoni ajal loendati Kärdlas 97 vabrikutöölise perekonda 457 liikmega (1908. a. oli 562 ja 1914. a. 630 töölise). 1849. a. ehitati vabrikuomanike poolt Kärdlasse sadam (purustati Suure Isamaasõja aastail) ning 1850-ndail aastail rajati kalevivabriku juurde ka põllutööriistade ja -masinate vabrik, kus aastail 1864—1866 oli üle 50 töölise. Kalevivabrik põles maha 1870. a. ning ehitati uuesti suuremana üles ja sisustati uute seadmetega aastail 1871—1872.

Kärkla töölisasula esimesteks elamuteks olid vanad talumajad, mis asusid vabriku maal. Kärkla kui vabrikuasula planeeris E. v. Ungern-Sternberg möödunud sajandi teisel poolel Inglismaa töölisasulate eeskujul. Asula plaanile määrati Pariisi ja Liege'i näitel esimene auhind. Siia ehitati ka töölisbarakke arvestusega, et 15—20-ruutmeetrisel elamispinnaga tuppa saaks paigutada 7—8 inimest. Hiljem hakati töölistele andma ehituslaenu ja rendile aia- ja maad. Isiklike majaubrikute ehitamine edenes siiski visalt.

Sellise elamu omanik ja tema perekond olid seotud oma maja ja maalapi külge ning ei lahkunud asulast ka siis, kui jäid tööta. Nad otsisid teisi elatumisvõimalusi, kuni uuesti vabrikusse pääsesid. Nii kindlustasid vabrikuomanikud endale tugeva oskustöölise reservi. Sel teel võis ka palku suruda madalamale kui kuskil mujal Baltimail. Tööliste kulul ehitati Kärddlasse ka kirik, mis valmis 1863. a.

Tööliste elutingimused olid äärmiselt rasked. Tööpäev oli väga pikk. Neid, kes väsisid, karistati ka ihunuhtlusega. Juba 1830-ndatel aastatel hakati palka maksma vabrikurahaga, nn. klubidega. Algul olid need nahast, hiljem paberist. Väljaõppinud kangrud said neid kuus 7—8 rubla ja lapsed 1—2 rubla väärtuses. Kaupa sai «klubide» eest vabriku poest. «Klubid» olid käibel kuni 1880. aastani.

Oskustöölise juurdesaamiseks õpetati mõnedele noortöölistele vastavaid oskusi 1833. a. loodud vabrikukoolis. Tööliste lastele hakati algelist kirjatarkust, peamiselt aga piiblilugu õpetama 1863. a. rajatud koolis, kuhu võeti 10-aastaseks saanud poisse (1864. a. oli neid koolis 40), hiljem ka tüdrukuid (1865. a. õppis 30 tüdrukut). Poiste õpetajaks oli J. Vilbert, tüdrukute õpetajaks J. Bransfeld. Kooliraha võeti tööliste palgast maha. 1844. a. rajati vabriku haigla, kus sajandi lõpul oli 18 voodikohta.

1855. a. asutati tööliste segakoor, veidi hiljem ka meeskoor. Pasunakoor asutati 1880. a. ja viiulikoor 1896. a.

Tööpuuduse tõttu töötas vabrik käesoleva sajandi algul ainult 4 päeva nädalas. Sajandivahetusel hakkas viletsuses elavate vabrikutöölise vähemteadliku osa hulgas levima baptism, mida vabriku peremehed igati soodustasid, et töölisi vaimupimeduses hoida.

Revolutsiooniline liikumine ei võtnud Kärddlas sellist hoogu kui teistes töölisasulates. See oli osaliselt tingitud Hiiumaa eraldatusest. Aktiivselt tegutses 1906. a. VSDTP Kärddla osakond. Sellele pani aluse Kärddla lähedalt Kroogi metsavahi perest pärinev proletaarne kirjanik G. Tikerpuu (1880—1913). 1907. a. oli Kärddlas esimene tööliste streik. Esimese maailmasõja ajal vabrik seisis ning alustas tööd alles 1920. a., kui sai tellimuse Nõukogude Liidult.

Kodanliku võimu aastatel valdas kalevivabrikut ja etendas töölisalevi valitsemisel otsustavat osa baltisakslasest ja kadakatest koosnev osaühisus. Ettevõtte direktorid elasid enamiku aastast välismaal, vabrikus võimutsesid sakslasest meistrid. Töötajate olukorrast annab pildi see,

et naistöölise tunnitasu ei ulatunud isegi parematel aastatel üle 17—18 sendi.

Kuigi Kärkla nimetati 1920. a. aleviks, jäi ta endiselt mahajäänud ja halvasti korraldatud asulaks. Isegi 1930. a. paiku ehitatud koolimajja ei saadud elektrivalgustust. Polnud ühtki sillutatud tänavat, puudus avalik saun, teutses 1—2 arsti. Maksulises avalikus raamatukogus oli ainult paar tuhat köidet. Ei jõutud ka täieliku keskkooli asutamiseni — töötas 9-klassiline reaalkool. Aastatega asula elanike arv koguni vähenes: 1881. a. oli Kärklas elanikke 1516, 1897. a. — 1721, kuid 1922. a. — 1580 ja 1934. a. — 1452. Linna õigused sai Kärkla 1938. a.

Nõukogude võimu taaskehtestamise järel 1940. a. said Kärkla elanikud lahti tööpuudusest. Kalevivabrik rakedati tööle kahes vahetuses, tõsteti palku. Endises vabriku direktori elamus avati lasteaed. Eraldati summasid linna korrastamiseks.

Suure Isamaasõja esimestel kuudel võtsid linna kodanikud aktiivselt osa kindlustustöödest. Paljud astusid hävituspataljoni või regulaararmeesse.

Fašistid vallutasid Kärkla 17. oktoobril 1941. a. Hävis kalevivabrik koos juurdekuulunud sadamaga. Kohalik elanikkond kaotas oma senise peamise tegevusala — töö vabrikus. Saksa fašistide käsilased arreteerisid kohalejäänud töölisaktiviste. Neid hukati Kärkla rannas.

2. oktoobril 1944. a. tegid Balti mere sõjalaevastiku madrused ja Leningradi rinde võitlejad dessandi Hiiumaale ja vabastasid samal päeval Kärkla. Algas ülesehitustöö. Linna areng muutus hoogsamaks eriti siis, kui ta sai 1946. aastal Hiiumaa maakonna keskuseks. 1950. aastast on Kärkla Hiiumaa rajooni keskus.

Praegu on Kärklas 2360 elanikku (1963. a.). Linnas on ehitatud haigla hoonetekompleks (60 voodikohaga), kahe saaliga kultuurimaja, saun, võõrastemaja, universaalkauplus ja rida teisi üldkasutatavaid hooneid. Ainult viimase nelja aasta jooksul on kerkinud 6 kaheksa korteriga elumaja. Pärast sõda on ehitatud 150 individuaalelamut. Kõik veidigi elavama liiklusega tänavad on asfalteeritud. Kärkla on puuderohke. Kaunis on mereäärne park, kus leidub hariliku põõgi punaselehise vormi suuri eksemplare. Kärklas on kinoteater, kus iga päev toimub 3 kinoseansi. Linna raamatukogudes on kokku 40 tuhat köidet. Kärkla Keskkoolis on nüüd ligikaudu 460 õpilast ja 36 õpetajat,

š. o. 3 korda rohkem kui enne sõda. Seni on kool välja lasknud 16 lendu lõpetajaid. Linnas tegutsevad mitmed ettevõtted. On arenenud villaste esemete kudumine, puidutöötlemine jne. Kohalikus autotranspordibaasis on sadakond masinat. Tihe autobussiliinide võrk võimaldab paljudel Kärkla elanikel ka väljaspool linna töötada.

Kärkla elanikele soodsamate töövõimaluste loomiseks oleks vaja siia mõni uus tööstusettevõtte rajada ja ka sadam laevasõiduks korrastada. Viimase kaudu saaks luua ühenduse Tallinnaga ning Kärkla kui Hiiumaa keskuse arenguvõimalused suureneksid veelgi.

KIRJANDUS

Eesti NSV ajalugu, I kd. Tallinn, 1955.

Eesti NSV ajalugu, II kd. Tallinn, 1963.

Ilus, H. Õigus haridusele on saanud ka Hiiumaa noorte pärisosaks. «Tööraha Lipp», 5. detsember 1963.

Randre, L. Veel endise Läänemaa tööstusest. «Tööraha Lipp», 12. mai 1962.

Tiik, L. Kui Kärkla linn hakkas alles kujunema. «Nõukogude Hiiumaa», 10. ja 12. mai 1962.

SUURE ISAMAASÕJA SÜNDMUSI LÄÄNEMAAL

Ajalookandidaat

P. LARIN

1941. aasta

Lääne-Eestis mõjutas tugevasti 1941. a. suviseid lahinguid asjaolu, et Eestit kaitsev Nõukogude 8. armee pidas silmas taandumise võimalikkust itta Narva kaudu. Seetõttu Nõukogude maavägede rinde mereäärne tiib ei ulatunudki pidevalt mererannikuni. Ka hitlerlikud väed keskendasid pärast ebaõnnestunud katset tungida 9.—10. juulil Riia maanteed kaudu Tallinna oma tähelepanu löökide andmisele Viljandi, Põltsamaa ja Jõgeva kaudu Rakvere suunas, et ära lõigata Tallinna kaitsvate Nõukogude vägede taandumisteed. Hitlerlik väejuhatatus ei hoolinud Lääne-Eesti saarestiku vallutamisest oma laevastiku kaasabil, sest ta lootis saared hõivata pärast Leningradi vallutamist. Seetõttu kujunes Märjamaa—Lihula lahingu järel Lihula ja Pärnu vaheline rannikuala väikeste kohaliku tähtsusega kokkupõrgete tandriks, kus Nõukogude poolel tegutsesid merejalaväe, piirivalve ja eesti vabatahtlike võitlussalgad.

Märjamaa—Lihula lahing. Pärast Pärnu vallutamist fašistlike vägede poolt arendas vaenlase 217. jala-väediviis kiiret liikumist Riia maanteed mööda Tallinna suunas. Selle diviisi eelsalk jõudis 10. juulil Märjamaale ja liikus sealt kiiresti edasi. Tekkis oht, et Tallinn langeb ootamatult vaenlase kätte. Nõukogude 8. armee juhataja I. N. Ljubovtsev andis käsu vaenlase tagasilöömiseks, suunates Märjamaa alla seni Tallinna ümbruses rannakaitsel olnud 16. laskurdiviisi, 8. piirivalvesalga, 1. merejalaväebrigaadi ning Tallinna vabatahtlike üksused (2. hävituspataljoni, Eesti Hävituspataljonide Staabi reservi).

11.—15. juulini toimus Märjamaa lähedal lahing, mille käigus vaenlase eelsalk võeti haardesse. Kuid vaenlase üksusel õnnestus piiramisrõngast läbi murda ja ta põgenes tagasi Pärnu suunas. Pärast seda koondas vastase väejuhatus oma tähelepanu ja jõud Eesti rinde teistele lõikudele ning ei katsetanud kuni augusti lõpuni siitkaudu Tallinna poole liikuda.

Nõukogude väed aga arendasid pärast Märjamaa vabastamist pealetungi nii Pärnu kui Lihula suunas. Lihula vabastati Märjamaalt edasitungivate ja Muhult Virtsusse maabunud merejalaväeüksuste ühisel jõul. Tallinna vabatahtlike kaitsepositsioon oli kuni juuli lõpuni Pärnu—Pärnu-Jaagupi joonel, nende retked aga ulatusid siit Are ja Lihula kaudu isegi Audruni.

Haapsalu ja Virtsu evakueerimine. Märjamaa—Lihula lahingu ajal olid vastase väikesed luuregrupid jõudnud Ristile, Lihulasse ja Virtsu. Pärast lahingus lüüasaamist tõmbas vaenlane ka need grupid tagasi Pärnu alla.

Haapsalu ja Virtsu vaheline rannikuala oli viimaseks Eesti mandriosaks, kus 1941. a. vaenlasele vastupanu avaldati. Haapsalust lahkusid Nõukogude väeüksused ööl vastu 1. septembrit, et Hiiumaale evakueeruda. Virtsust läksid viimased merejalaväeosad Muhusse alles 5. septembril.

Koos Nõukogude väeüksustega Hiiumaale evakueerunud maakonna partei- ja nõukogude asutused jätkasid tööd elanikkonna elu juhtimisel ja mereväeüksuste abistamisel. Elu käis siin normaalset rada ligemale kahe kuu kestel, isegi koolid alustasid oma tööd õigeaegselt.

Kaitselahingud Hiiumaal. Fašistlikud väed vallutasid pärast 4 päeva kestnud lahinguid Vormsi saare 11. septembril. Vormsi viimaste kaitsjate — 40 merejalaväelase vennaskalmistu, mille kohalikud elanikud igal aastal lilledega kaunistavad, on ainsaks tõendiks tundmatuks jäänud võitlejate kangelaslikkusest. Muhu vallutati vaenlase poolt 11.—13. septembrini, Saaremaa aga 13. septembrist kuni 5. oktoobrini kestnud lahingute käigus. Hiiumaa oli viimaseks saareks, kus 1941. a. kaugel-kaugel vaenlase tagalas (fašistliku armeegrupi peajõud blokeerisid sel ajal Leningradi) eksisteeris nõukogude võim. Kaitselahingud Hiiumaal kestsid kümme päeva — 12.—21. oktoobrini.

Vaenlane ründas Hiiumaa kaitsjaid Saaremaalt, saates 12. oktoobril üle Soela väina dessandi Nurstesse ja Sõruse. Neile löökidele püüdsid vastu seista 16. laskurdiviisi kaks pataljoni, väikesed merejalaväeüksused ja kohalik vabatahtlike üksus. Aegamööda taanduti Tahkuna poolsaarele, kust 21. oktoobril laevadega Hankosse evakueeruti. Eesti vabatahtlikud olid viimased saarelt lahkujad, nad katsid teiste üksuste laadimist laevadele.

1944. aasta

Võidukate Nõukogude vägede ülekaal 1944. a. vabastamislahingute perioodil oli niivõrd suur, et fašistlikud väed ei osutanudki neile Lääne-Eestis kuigi tõsist vastupanu. Isegi selline kaitseks soodus ala, nagu Pärnu—Navesti jõe — Võrtsjärve vaheline soode-metsade vöönd jäeti lahinguteta maha. Vaid Sõrve poolsaarel, mis oli Kuramaal sissepiiratud hitlerliku väegruppeeringu vahetuks tagalaks, kestsid poolteise kuu vältel (9. oktoobrist kuni 24. novembrini) verised lahingud.

H a a p s a l u v a b a s t a m i n e. 22. septembril vabastasid Nõukogude väed meie vabariigi pealinna Tallinna. 23. septembriks jõudsid Nõukogude armee Eesti Laskurcorpuse väeosad Nissi—Märjamaa joonele. Samal päeval formeeriti 249. eesti laskurdiviisis Kose lähedal eelsalk, kuhu kuulus diviisi tankitõrjedivisjon, 925. laskurpolgu automaaturite rood, 3 tanki ja veel üks patareid. Seda juhtis major V. Miller. Eelsalk jõudis 24. septembril Haapsallu.

Haapsalu ja Rohuküla olid ka sadamaiks, kustkaudu fašistid kavatsesid ära viia Tartu Ülikooli personali ja selle õppeasutuse varandust. Nõukogude armee vägede kiire pealetung tõmbas sellele kriipsu peale. Haapsalu ümbruses avaldas Nõukogude vägedele viimast vastupanu mandril nn. «Pitka brigaad», kes seejärel osaliselt ümbruskonna metsadesse laiali jooksis, osaliselt aga Saaremaale evakueerus.

26. septembril jõudsid Eesti Laskurcorpuse väeosad Virtsu.

H i i u m a a v a b a s t a m i n e. 1944. aasta septembrikuu viimastel päevadel möllas merel torm, seepärast tuli dessandi algust edasi lükata. Väinameri oli fašistliku laevastiku poolt mineeritud, Nõukogude sõjalaevastiku liikumine oli siin väga ohtlik.

Vormsi saare vabastasid merejalaväelased 27. septembril. 2. oktoobril maandusid Nõukogude 131. laskurdiviisi kaks pataljoni Hiiumaal — üks Heltermaal, teine Vahtrepal. Juba järgmisel päeval oli kogu saar vabastatud, vaenlase väed lahkusid siit kiiresti Saaremaale.

KIRJANDUS

- Larin, P. Eesti Laskurkorpus Suures Isamaasõjas. Nõukogude armee 8. Eesti Laskurkorpuse võitlustee 1941—1945. Tallinn, 1962.
- Ачкасов В., Вайнер Б. Краснознаменный Балтийский флот в Великой Отечественной войне. М., 1957.
- Важнейшие операции Великой Отечественной войны 1941—1945 годов. М., 1956.
- Действие военно-морского флота в Великой Отечественной войне. М., 1956.
- История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 т. 1, М., 1960; т. 4, М., 1962.
- Матвеев А. И. В боях за Моонзунд. М., 1957.

ENDISED MÕISAARHITEKTUURI ANSAMBLID KUI ARHITEKTUURIMÄLESTISED

H. ÜPRUS

Ühe suurema rühma Eesti NSV arhitektuurimälestiste hulgas moodustavad endised mõisahooned, kuid ehitismälestiste vabariiklikus kaitsenimistus on neist seni vaid üksikud, mis isegi siis, kui lisada ka paar vasall-linnust, ei kajasta ammendavalt selle ehitismälestiste liigi kõiki tüüpe. Pealegi tuleb iga üksikmälestise kunstiajaloolist väärtust vaagida ansambliliselt — eelkõige määrata kindlaks mõisaarhitektuuri ansambli üldine ajalooline areng ja seejärel üksikhoone positsioon selles.

Mõisaarhitektuuri ansambel, kuhu kuulusid peale mõisaomaniku elumaja veel arvukad kõrval- ja abihooned, mõisateenijate ja -tööliste elamud, tööstushooned (nagu viinavabrikud, veskid jne.), oli sageli arhitektuurne tervik, mille ositi käsitlemine ei heida küsimusele täit valgust. Eriti peab rõhutama arhitektuuri, ümbritseva looduse ning kunstliku haljastuse osatähtsust. Pargiarhitektuur koos arhitektuursete väikevormidega (lehtlad, paviljonid, monumentid) moodustavad tihti väärtuslikke ansambleid.

Mõisaarhitektuuri üldise ajaloolise arengu kohta on Eesti NSV-s näiteid peaaegu selle igast etapist, alates 15. ja 16. sajandi kindlustatud hoonetest, mis demonstreerivad feodaalse killustatuse ärevat olustikku, kuni 19. sajandi teise poole taas minevikku tagasivaatavate pseudogooti stiilis lossideni.

Eesti ala viljaekspordi kasv tingis 15. sajandil arvukate uute mõisate tekkimise. 15. ja 16. sajandil eraldame vasalli-, kloostri-, piiskopi- ja ordumõisaid. Enamik nende vanemate mõisate ehitistest on sõdade ajal (Liivi sõda, Põhja-sõda) hävinud ning vähesed, mis säilisid, on kaotanud oma esialgse arhitektuurse kuju 18. ja 19. sajandi massilistes

ümberehitustes. Mõtleme siin tornelamuid (ümartorn, nagu näeme veel Kiius, või neljakandiline tornelamu — säilinud näiteks Vaos) ja kindlustatud hooneid, millest mitmed on säilinud varemetena (Angerja ja Järve linnus) või märkimisväärsete osadena mitmes hilisemas mõisamajas (endine Kõu ja Kiltsi mõis jt.).

16. sajandi lõpul oli nii riigimõisates (näiteks Lõuna-Eestis) kui ka eramõisates mõisamajana laialt levinud hoonetüüp, mis läbis ka 17. sajandi ja ulatus 18. sajandisse, taandudes uute suuremate hoonetüüpide ees alles 18. sajandi uutes ajaloolistes tingimustes. See oli õlg- või kisklaud-katusega kaetud madal, ühekorruseline puuhoone, mille keskel asuv suur mantelkorsten (pikemate hoonete korral on 2 korstnat) keskendas köetavaid ja kütteta kambreid hoones. Seesuguseid maju on säilinud ümberehitatud kujul küllalt rohkesti. Suurem osa neist pärineb 18. sajandist, kuid mõne vanus ulatub isegi 17. sajandisse (Välgita). Pärast Põhjasõda elaski enamik mõisaperesid sellistes hoonetes, kusjuures Lõuna-Eestis lahingute aladel elati sageli veel rehtedes või rehtedest ümberehitatud majades.

Mõisamajanduse arenguga käsikäes muutus 18. sajandil mõisakeskus suuremaks ja kaunimaks. Pärisorjuse süvenemise ja pärisorjuse kriisi majanduslikes tingimustes omandasid mõisaarhitektuuri ansamblid kunstiajalooliselt eriti tähelepanuväärse kuju. Peahoone muutus üha suuremaks ja luksuslikumaks. 18. sajandi esimesel poolel oli see tavaliselt kõrgel soklil seisev, ühe- või kahekorruseline, murdkelp- või mansardkatusega, sageli märgatavalt eenduvate risaliitidega barokkstiilis hoone, mille sisekujunduses löid maalingud, stukkilustused, kahhelahjud, nikerdatud raamistused ja trepikäsipuud kindla kunstilise ansambli (Saare ja Palmse mõis, Suuremõisa Hiiumaal jm.). 18. sajandil esines barokkstiilis parke, mille kujundamisel vormiti loodust geomeetriliste kujundite alusel. Koos mõisahoonega moodustasid need stiilseid ansambleid.

Mõisamajanduse arengust tingituna hoogustus uute, suuremate hoonete ehitamine, parkide ja ansamblite rajamine eriti 18. sajandi lõpukümnetel. Kunstistiilidest valitsema pääsenud klassitsism (18. saj. lõpul varaklassitsismina ja 19. saj. esimesel poolel klassitsismina) sai kõige ulatuslikumalt mõisaarhitektuuri kujundanud stiiliks. Enamik mõisakeskusi omandas oma ansamblilise kuju just neil aastakümneil ja säilitas selle põhiliselt pea-

aegu mõisate võõrandamiseni. Stiilsed mõisamajad koos sissesõiduväljakut ümbritsenud kõrvalhoonetega (tallide ja aitadega kaar- või sammasehitiste näol) vajutasid pikaks ajaks pitseri mõisaarhitektuurile.

18. sajandi mõisamaju iseloomustavad varaklassitsistlik fassaadidekoor, lamedad pilastrid, akende raamistused jms., siseruumides aga värvilisest kunstmarmorist seinad rohkete stukk-kaunistustega, mis sageli kujunesid kunstipäraste bareljeefide kogumiks (Roosna-Alliku, Saue, Mõdriku, Rägavere, Ääsmäe jt. mõisates).

Sajandivahetusel ja 19. saj. esimesel poolel domineeris mõisamaja — lossi — fassaadil klassitsistlik portikus, seda mitte üksnes uutel, vaid ka ümberehitatud ning lisandina vanadel hoonetel. Pidulikud sammassassaadid suurepärase looduslikus stiilis parkide keskel — sellisena sai mõisakeskus omamoodi klassikalise lahenduse.

Sellest perioodist on säilinud hulk stiilseid ja kunstirikkaid hooneid (Sakus, Riisiperes, Kirnas, Raikkülas, Kolgas, Aasperes, Hõredal, Pürgus ja paljudes teistes kohtades), mis väärivad arhitektuurimälestise nime. Klassitsistlike mõisaarhitektuuri ansamblite üksikkomponendid algasid juba maanteedelt mõisate juurde viivatest alleedest ja ulatusid kuni mõisahoonet' peegeldavate kunstlike tiikideni pargis. Kõik need komponendid tuleb liita tervikuks, et saada täit ettekujutust mõisaarhitektuuri ansamblist kui arhitektuurimälestisest, mis annab edasi oma ajastu ajalugu.

Vähene huvi mõisaarhitektuuri uurimise ja säilitamise vastu ei ole millegagi õigustatud. Sobiva valdaja leidmine arhitektuuriliselt väärtuslikule hoonetekompleksile aitaks tõhustada selle ehitusliigi kaitset. Kodu-uurijate agar kaastöö aitakse aga süvendada teadmisi mainitud ehitusliigi ajaloost, kaasaarvatud ka küsimus, kuidas ühes või teises mõisas elati, mille kohta andmeid on üsna vähe.

Mõisaarhitektuuri ansamblite arhitektuuriajalooline väärtus on seda suurem, et eestlaste osa mõisakäsitöölisena oli just selle ehitusliigi puhul silmapaistev. Mõisaarhitektuuri ansambel on tohutute ajalooliste ja kunstiajalooliste probleemide näitlik kogum, mis antipoodina omab talurahva ajaloo uurimisel suurt tähtsust.

LIHULA AJALOOST

L. RANDRE

Lihula nime (*Leale*) kohtame korduvalt 13. sajandi ürikuis ja kroonikais. Kord tähendab ta muistse Eesti maakonna *Maritima* (Läänemaa) territoriaalset osa, kord linnust.

Eesti muistse linnusena mainitakse Lihulat esmakordselt Läti Henriku kroonikas (XXIV, 3): 1220. a. suvel tulnud Rootsi kuningas suure väega Läänemaale ja alistanud selle. Oma tugipunktiks valinud rootslased Lihula linnuse, kuhu paigutanud tugeva garnisoni. Sügisel lahkunud kuningas ühes peajõududega. Kohe pärast seda rünnanud saarlased linnust, hävitanud selle ja samuti sinna jäetud Rootsi garnisoni.

Kavatsus asutada Lihulasse Eesti ala Riist sõltuva piiskopkonna keskus tekkis sakslastel juba 1211. a. Hiljem, kui Eesti oligi sakslaste poolt võidetud ja rööv vallutajate rühmituste vahel ära jagatud, ehitasid Saare-Lääne piiskop ja ordu aastail 1238—1242 ühisel jõul Lihulasse tugeva kivilinnuse. Põhiplaani ovaalne, kolmest osast koosnev linnus paiknes paese kõrgendiku põhjapoolsel serval. Linnust piiras kolmest küljest lai ja sügav veega täidetud kraav, mis on osalt tänini säilinud. Peahoone asus kõrgendiku ühes otsas. Lõuna poolt tugevdasid tema kaitsevõimet põiki kõrgendikku kaevatud kuiv kraav ja 2 eellinnust, mille ees olid samuti kraavid. Kivilinnuse ehitamisel oli aluseks arvatavasti endine eestlaste rajatud kindlustussüsteem. Meie päevini on Lihula linnusest säilinud ainult pealossi keldrid ja vähesed müüristiku jäänused lõunapoolsel küljel. Kunagised põikkraavid on ammu tasandatud.

Varsti pärast linnuse ehitamist kujunes linnuse juurde rahvarikas alev ja 2 mõisat, millest üks kuulus piiskopile, teine ordule. Umbes aastail 1265—1280 rajati lossi lähedale

tsistertslaste nunnaklooster (dokumentides esineb esmakordselt 1293. a.). Kloostrile kuulusid väga suured maaalad, mille keskuseks oli Kloostrimõis (*Klosterhof, Lewenberg*), praegune Kloostri.

Liivi sõjas käis Lihula linnus sõjast osavõtjate vahel korduvalt käest kätte. 1576.—1581. aastani oli linnus vene-
laste valduses. 1581. a. langes purustatud linnus ja laastatud maa rootslastele saagiks. 1625. aastast, mil ka Liivimaa liideti Rootsi valduste külge, kaotas Lihula oma strateegilise tähtsuse. Linnuse müüride kive hakati kasutama uusehitusteks, mille tõttu linnus täiesti hävines.

Rootsi võimu algperioodil muudeti Lihula eriliseks administratiivseks keskuseks, nn. lossilääniks. Siit juhtis asehaldur riigi kätte läinud endiste piiskopi-, ordu- ja kloostri-
maade valitsemist. Kuid peagi anti enamik neist maadest eravaldusse. Lihula alevi ühes ümberkaudsete maadega müüs kuningas 1629. a. krahv Ake Tottile, kelle sugukonnale ta jäi kuni mõisate reduktsioonini aastal 1691. Siitpeale oli Lihula jälle riigi omandiks, kuid Rootsi valitsus ei majandanud oma mõisat ise, vaid rentis selle välja. Rentnikest paistis oma ahnuse ja julmusega silma v. Derfelden, kes hakkas isegi tema võimuses olevaid riigitalupoegi Hollandi sõjaväkke sõduriks müüma. Tema omavoli kutsus Lihula talurahva seas esile rahutusi, mille mahasurumiseks vajati 1695. a. sõjaväe abi.

Suuri inimkaotusi põhjustas ka 1695.—1698. aastani Lihula ümbruses möllanud «suur nälg» ja Põhjasõja ajal 1710. a. puhkenud katk.

Aegamööda hakkas ka Lihula kosuma, mida soodustas Eesti liitmine võimsa Vene impeeriumiga. Paranesid majandusolud. 18. sajandi lõpul pandi Lihulas alus kraaside valmistamisele, mis sai eriti kuulsaks 19. sajandi algul. Sellest ajajärgust (1824. a.) pärineb klassitsistlikus stiilis mõisa härrastemaja (praegu Lihula sovhoosi omand). 1786. aastal avati Lihulas esimene avalik algkool, mis 1804. a. muudeti elementaarkooliks. Silmapaistvamaks õppejõuks oli siin kirjanik Jakob Pärn, kes innukalt propageeris C. R. Jakobsoni ideid. Seetõttu sattus ta vastuollu kohaliku pastori ja mõisnikega ning oli sunnitud Lihulast lahkuma.

Aastail 1905—1907 kuulus Lihula piirkond revolustioonilisemate hulka Läänemaal. Seetõttu oli siin ka märatsevate reaktsioonijõudude kättemaks hirmsam kui mujal. Lihula alevis on säilinud ajaloomälestis — kunagine Jaani kõrts,

kus 1906. a. jaanuaris karistussalga «kohus» oma «istungeid» pidas. Kohalike parunite äranägemise järgi määrati revolutsioonilisest liikumisest osavõtnuile, kuid ka teistele, parunitele ebasümpaatseile isikuile ihunuhtlust või mõisteti neid surma. Nii mehi kui naisi peksti südatalvel kõrtsiõues. Mahalaskmisi toimetati Lihula Palumetsas ja Soosalusel.

1917. a. tervitas Lihula piirkonna rohkearvuline kehvistu palavalt Suurt Sotsialistlikku Oktoobrirevolutsiooni. Loodi VSDT(b)P Lihula osakond ja Punakaardi üksus, kelle toetusel hakati kindlustama nõukogude võimu ning riigistama ümberkaudseid mõisaid.

20. veebruaril 1918. a. okupeerisid Saksa väed Lihula. Okupatsioon lõppes küll juba sama aasta novembris, kuid sellele järgnes kodanlik reaktsiooniline režiim. 22 aastat kestnud kodanliku valitsuse perioodil jäi Lihula väikeseks kiratsevaks aleviks. Seda tõendab ka rahvastiku aeglane kasv: 1913. a. elas Lihulas 490 inimest, 1934. a. 749 inimest. Elutempot kiirendas veidi 1931. a. ehitatud Rapla—Virtsu kitsarööpmeline raudtee ja autobussiliinide loomine. Lihulas tekkis väikseid tööstusettevõtteid, elavnes ka kaubandus. Kodanliku perioodi lõpul hakati siin valmistama Matsalu roost roliiti.

Kodanliku klikivalitsuse kukutamine 1940. a. 21. juunil ja nõukogude korra taaskehtestamine avasid ka Lihulale lootustäratavaid arenguperspektiive, kuid neid ei jõutud 1941. a. alanud sõja tõttu ellu rakendada. Lihula piirkond oli sõja tallermaaks 1941. a. 9. juulist 5. septembrini. Saabus ohvrirerikas sünge okupatsiooniaeg.

Nõukogude väed vabastasid Lihula 26. septembril 1944. a. Majandus- ja kultuurielu hakkas hoogsalt arenema. Aastail 1950—1961 oli Lihula administratiivse rajooni keskuseks.

Tänapäeva Lihula on Haapsalu linna järel Haapsalu rajoonis elanike arvult (1500) teiseks tähtsamaks linnaliseks asulaks. Alevis on kohaliku tähtsusega tööstusettevõtteid, arvukalt elukondliku teenindamise ettevõtteid, töökodasid, kauplusi jm. Lihula Keskkool ligikaudu 500 õpilasega on suurim ümbruskonnas.

KIRJANDUS

- Eesti NSV ajalugu, I kd. Tallinn, 1955.
- Eesti NSV ajalugu, II kd. Tallinn, 1963.
- Larin, P. Eesti Laskurkorpus Suures Isamaasõjas. Nõukogude armee 8. Eesti Laskurkorpuse võitlustee 1941—1945. Tallinn, 1962.
- Larin, P. Lahingud Eestis 1941. aastal. Tallinn, 1962.
- Lihula minevikust ja tänapäevast. Lihula, 1961.
- Läänemaa. Maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus. Üldosa. Tartu, 1938.
- Tuulse, A. Die Burgen in Estland und Lettland. Tartu, 1942.
- Vihalem, P. Eesti kodanlus imperialistide teenistuses (1917—1920). Tallinn, 1960.

MUISTSEST LÄÄNEMAAST JA HIIUMAAST

J. SELIRAND

Muistne Läänemaa oli keskmise suurusega Eesti maakond (põldu 1900 adramaad). Kihelkondi oli seal seitse: Soontaga, Kõrve, Karuse, Hanila, Lihula, Ridala; ühe kihelkonna (hõlmas nähtavasti Kullamaa, Märjamaa ja Vigala ümbruse) nime pole teada. Hiiumaa Läänemaa maakonda ei kuulunud.

Vanimaks tõendiks asustusest Läänemaal on Veliselt Päärdu jõe äärest leitud luust ahinguots, mis pärineb tõenäoliselt mesoliitikumist. Suurem osa Läänemaast oli aga mesoliitikumis mere all. Rohkem leide on Läänemaalt kivija järgmisest ajajärgust — neoliitikumist — alates III aastatuhande lõpust e. m. a. Need on peaaesjalikult talva- ja venekujulised kivikirved, mis on leitud oniaegsest rannikuvöötimest või jõgede, peamiselt Kasari ja selle lisajõgede äärest. Leidude järgi otsustades elasid neoliitikumi lõpu ja pronksiaja karjakasvatajad Karuse, Kullamaa Altküla, Vigala Kohtru ja Ojapere küla kohal, Hiiemaal aga Nõmba, Tubala ja Kõpu ümbruses. Lääne-Nigula Jalukselt on leitud inimluude juurest koerahambaist kaelaehed. Seal olnud matusekoht kuulub kas neoliitikumi või pronksiaega.

Vähe muistiseid on teada varasest metalliajast. Ainsaks pronksiaja metall-leiuks on pronksist odaots Kullamaa Pähkülalt, mis pärineb 8.—7. sajandist e.m.a. Hiiumaa lääneosas Kõpu poolsaarel on rida kivikalmeid (osaliselt kaevati neid 1928. a.). Neist on leitud paeplaatidest laotud kivikirste, luust nooleots, rauatükikesi, pronksist karjasekpepnoel ja ilustamata savinõude kilde. Kalmed kuuluvad arvatavasti kas I aastatuhande keskpaika või teise poolde e. m. a. või meie ajaarvamise algusse.

I aastatuhande esimesest poolest m. a. j. on muistiseid Läänemaalt teada veelgi vähem. Seetõttu arvati varem, et leiutühjus on seletatav asustuse ümberpaiknemisega, ini-

meste siirdumisega vähem viljakait aladelt maaharimiseks soodsamaile aladele. Tegelikult oli Läänemaa pidevalt asustatud ka nimetatud ajajärgul ning leiuaesust võib seletada puudujääkidega uurimistöös ning ka saare-lääne hõimude mõnevõrra erineva elatusviisi ja hõimuerinevustega esivanemate kultuses, kommetes jne.

I aastatuhande teisel poolel tihenes asustus ranniku-piirkonnas — Hanila, Karuse ja Lääne-Nigula ümbruses. Sellest ajast tuntakse nii kivikalmeid kui ka maa-aluseid kalmistuid (haudu), kuhu maeti surnuid põletatult. 8.—9. sajandil on hakatud matma Karuse Pajumaa kivikalmesse, mis oli matmispaigaks ka II aastatuhande algul. Maa-alune haud põletusmatustega on tuntud Lääne-Nigula Kirimäelt, kus 1923. a. avastati umbes poole meetri sügavusel mullas suure kivi all põletatud luid ja sütt koos arvukate esemetega: sõlgede, ehtenõelte, käevõrude ja teiste ehete-ga. Leius oli ka arvukalt odaotsi, mõõkade katkendeid, mõned rauast kilbikuplad, kirved jne.; siit pärineb ka Eesti vanima vikati katkend.

Märgatavamaid tunnuseid asustuse laienemisest Lääne-maal on II aastatuhande algusest. Sellest ajast on seal teada linnuseid, kivikalmeid, maa-aluseid kalmistuid, aardeid ja juhuleide. Tihedam oli asustus Matsalu lahest lõuna pool, aga samuti Matsalu ja Haapsalu lahe vahelisel alal, hõredam maakonna siseosades, näiteks Vigala ümbruses.

Mägilinnuseid esindab Kullamaa Rohumägi. Künka kõrgus on ümmarguselt 10 m, pikkus 74 m, laius 69 m. Varem oli linnamägi suurem (linnamäe põhjapoolsest otsast on kruusa veetud). Linnamäelt on leitud savinõude kilde, raudkannus; ehitusjäänustest on teada paekive ja puusütt. Linnusest umbes 200 m loode pool on olnud maa-alune kalmistu, mida 1839. a. kaevas F. Kruse, 1941. a. A. Vas-sar. Kalmistu on arvatavasti tekkinud 13. sajandil.

Lääne-Nigula Hallimägi kujutab endas liivaseljaku keskele jäävat pikergust kõrgemat mäge, mille kohta rahvas räägib, et seal olnud vanasti linn. Linnamägi on ümbritsetud muldvalliga, mis idaküljel puudub. Ümbritseva soo pinnalt on valli kõrgus 10—15 m. Vallist on leitud süsi, puujäänuseid, tules põlenud kive. Sissekäik linnusesse oli lõunaotsas, kus vall on läbi lõigatud; sellest kohast mõlemal pool tõuseb vall 4—6 m kõrgusele. Linnamäe pindala on 2700 m².

Ringvall-linnus paiknes Vatla Linnuse linnamäel. Asudes liivaseljaku otsal, oli ringvalliga piiratud linnus seljaku muust osast eraldatud madala laia kraaviga. Vall on väljastpoolt keskmiselt 9,5 m, seestpoolt 3,5 m kõrge; linnamäe pindala on umbes 1400 m². Sissekäik linnusesse asus arvatavasti selle idaotsas. Linnust ümbritsevad sood ja maualad heinamaad. Ligikaudu 2,5 km kaugusel linnamäest on leitud umbes 1 m sügavuses kividega sillutatud tee, mis jätkunud ranna poole. 1895. a. kaevasid linnamäge. P. P. Stackelberg ja S. Bogojavlenski, kes leidsid palgijäänuseid ja kive.

Ka Ridala Tubrilinn (pindalaga umbes 2000 m²) oli ringvall-linnus — pika seljaku veidi kõrgem valliga piiratud ala. Linnus rajati arvatavasti juba I aastatuhande teisel poolel. Rahvajutu järgi olevat linnuse alal peidus seitse kuldkuju või -orelit. Seda linnamäge on kaevanud R. Hausmann, kes leidnud seal tammepuust poste. Linnamäelt on leitud veel pronksist ristikujuline ripats ja kedra-keraamikat.

Samuti on Palivere linnus, mida nähtavasti täiesti valmis ei ehitatudki, pikal seljakul. Seda linnamäge tuntakse Vallipealse nime all. Linnuse õue pindala oli üle 2,5 ha.

Kivikalmete näitena võib nimetada kõigepealt kalmeid Kirblas. Seal on põllul üksteise läheduses kümmekond väikest kivivaret, kuhu maeti surnuid põletatult. Juhuleidudena on neist kalmetest saadud hoburaudsõlgi, käevõru, odaots ja suitsed.

Enivere Jurgemäe kivikalmet on kaevatud 1947. a. A. Vassara ja 1950. a. E. Tõnissoni juhatusel (kokku 307 m², s. o. umbes poole kalme ulatuses). Rohukamara all olevale mullakihile järgneb õhuke ja hõredavõitu kivilade. Vanimad surnud on kalmesse maetud nähtavasti põletatult. Alates 12. sajandist on aga samasse kalmesse hakatud matma surnuid ka põletamata, kusjuures nad asetati hauda, pea põhja suunas. Kokku on leitud kalmest kaheksa luustikku, panustest nuge, pronksist rihmajagajaid, vikat.

Kuni 13. sajandi alguseni püsis Läänemaal traditsioon mätta surnuid kivikalmetesse, mida siit on teada 52. Maaluseid kalmistuid on muistselt Läänemaalt teada kokku 27. Need pärinevad enamasti 13. sajandist.

Suurem osa Läänemaa 22-st aardest on 11.—12. sajandi mündileiud. Mõned 11.—12. sajandi aarded sisaldasid

müntide kõrval ka muid esemeid. Parivere aardest on leitud omalaadne inimnäokujutusega ripats.

Eespool nimetatud Hiiumaa kivikalmetest ei ole hilisemaid muistiseid teada; juhuleidudena on Pühalepa Sarvelt saadud pronksist vöökett, endisest Pühalepa kihelkonnast on leitud samasuguse keti katkendeid ja pronksist hoburandsõlg. Veel 13. sajandi lõpul nimetati Hiiumaad «tühjaks saareks» (*insula deserta*). Hiiumaa sai oma elanikkonna alles järgmistel sajanditel.

KIRJANDUS

- Moora, H. Läänemaa muinasaeg. Tartu Ülikooli Arheoloogia Instituudi Toimetused VII. Tartu, 1942.
- Moora, H. Muistsete linnuste uurimise tulemustest Eesti NSV-s. Muistsed asulad ja linnused. Arheoloogiline kogumik I. Tallinn, 1955.
- Tõnisson, E. Eesti aardeleiud 9.—13. sajandist. Muistsed kalmed ja aarded. Arheoloogiline kogumik II. Tallinn, 1962.
- Vassar, A. Lisandeid eesti hõimude uurimisele Lääne- ja Edela-Eestis I—IV sajandil. Eesti rahva etnilisest ajaloost, Tallinn, 1956.

PADISE KLOOSTER

V. RAAM

Padise kloostri varemmed on Põhja-Eesti huvitavamaid ning populaarsemaid ehitismälestisi.

Kloostri asutasid Padisele tsistertslaste mungaordu liikmed. Nad tulid Väina jõe suudmest Daugavkrivast (Dünamündest), kus oli nende esimene keskus Baltikumis. 1317. aastal said nad Taani kuningalt lõpliku loa kivihoonete ehitamiseks. Korduvatest plaani muutmistest, uutest juurdeehitustest ja keskajale omasest pikaldasest ehitamise tempost tingitult kestsid ehitustööd Padisel väikeste vaheaegadega üle 200 aasta — kuni kloostri sekulariseerimiseni Liivi sõja algul (1559).

Tsistertslastel oli kindlalt väljakujunenud ehituskunstiline programm, mis ordu õitseajal, 12. sajandil, avaldas tähelepandavat mõju kogu Lääne-Euroopa arhitektuurile. 13. sajand, millal tsistertslaste ordu ekspansioon, seoses siinsete maade kolonialiseerimisega ka Baltimaile ulatus, oli sisuliselt juba tsistertslaste organisatsioonilise ja poliitilise jõu languse perioodiks. Nende asemel oli katoliiklike kloostrite süsteemis tõusnud domineerivale positsioonile dominiiklaste ordu. Nii on Padise kloostri ehituskunstiline iseloom mõnes mõttes tsistertslaste ordu sisemise languse tunnistajaks. Temas ei väljendu niivõrd tsistertslaste ehituskunstilised võtted ja traditsioonid, kui just kohapealsest arhitektuuri arengust väljakasvanud karakterjooned. Peamisteks eeskujudeks ei osutunud Padise ehitajaile enam kaugete sösarkloostrite kuulsad ehitused, vaid esijoones Tallinn, vähemal määral ka Baltikumi mõned lõunapoolsed ehitused (Sigulda, Võnnu) ning saksa ordu kindlusliku konvendihoonete tüüp.

Padise on ennekõike kindlusklooster ja kajastab sellisena tabavalt siinseid ajaloolisi tingimusi.

Esimesed kivehitused, mis püstitati alates 14. saj. teisest kümnendist, paiknesid praeguse varemete kompleksi edelannurgas. Peamiseks ruumiks oli avar kabel, mis täitis esimese kloostrikiriku ülesandeid. See mõigasroiete abil võlvitud ühelööviline ruum lammutati ja ehitati hiljem

täielikult ümber. Muud ehitused olid algperioodil põhiliselt puidust. Nii oli kloostri hoonestik, mis purustati eestlaste poolt 1343. aasta jüriöö, suhteliselt tagasihoidlik.

Pärast Jüriöö ülestõusu klooster peatselt toibus. Hängiti uusi maavaldusi, mille hulka kuulusid peale muu ka mitmed kalastamisveed Lõuna-Soomes. Ehitustööd aga jätkusid algul visalt. Püstitati praeguse läänetiiva välismüürid, kuid missuguse plaani järgi, seda on lähemalt raske mõistatada.

Otsustav pööre kloostri ehitamises toimus 14. sajandi viimasel veerandil pärast konvendihoone tüüpi linnuse valmimist Tallinnas Toompeal. Padise ehitajad õppisid palju Toompealt. Senised ehitused seostati nüüd uue projektiga ja nad kaotasid endise juhtiva tähtsuse. Neist kujundati uues, täielikult konvendihoonele sarnanevas hoonestikus läänetiib. Kolm ülejäänud tiiba (põhja-, ida- ja lõunatiib) ehitati täiesti uued, ühendati läänetiivaga ja komponeeriti nelinurkse sisehoovi ümber ühtseks arhitektuuriliseks tervikuks. Selliselt oli loodud kuubitaoline, väljastpoolt rangelt suletud kindluslik hooneteplokk, mis üldkujult sarnanes eespool mainitud konvendihoone tüüpi linnusele.

Ehitustööde käigus püstitati esijoones välised seinamüürid ja tugevalt kindlustatud peavärv. Seejärel asuti sise- müristikujärkjärgulisele väljaehitamisele. Esimesena valmis põhjatiib, mille võttis täiesti enda alla kirik (Haapsalu linnusekiriku kõrval suurem ühelööviline kirik Eestis). Eenduvate, vaenlase poolt kergemini rünnatavate ehitusosade vältimiseks loobuti isegi kooriruumist kiriku idaosas ja arvukate kõrvalaltarite jaoks ehitati romaani stiili ajastust pärineva krüpti taoline kelderkael. Kirik pühitseti Tallinna piiskopi poolt 1448. aastal. Kunstiajalooliselt väärivad tähelepanu miniatuurselt mõjuvad raidportaalid, milledest eriti hästi on säilinud ilmikvendade portaal, kuna teised on 18. sajandil tulekahjus peaaegu täielikult hävinud.

Üldtuntud on kiriku võlvistiku raidkunstilised osad: variatsioonirikkalt kujundatud vööndkaared (Tallinna Toomkiriku eeskujul) ja kaari toetavad konsolid mitmesuguste reljeefidega. Põhjapoolsed konsolid ikonograafiliste kujutustega loomadest, inimestest ja suurest roosist, kuuluvad varasemale meistrile, kuna lõunapoolsed raiuti hiljem, vahetult enne kiriku valmimist. Hilisemad konsolid on käsitluselt igavamad. Neis puudub va-

nematele konsoolidele omane lihtne jutustamisoskus. Kiriku võlvipealne oli ehitatud tugeva kaitsekorrusena, mille kirdenurgal on tänaseni säilinud kõrgel paiknev esogeetüüpi nurgatorn. Tornilähimaks eeskujuks on olnud Toompea linnuse väike nurgatorn Pilsticker. Torn ühendas ida- ja põhjaseina ülaosa kaitsekäike. Kiriku lääneküljel oli sale viilutorn, mis sarnanes kujult Keila kiriku vanema läänetorniga (praeguse torni sees).

Vahetult pärast kiriku valmimist (1448) asuti alles lõpetamata kloostril algkavataise täiendamisele. Kloostri lääneküljel oleva peavärava ette ehitati kindlustatud eelhoov, mida piiras lõuna poolt suur kolmekorruseline tornelamu, läänest kõrge kaitsemüür (kõrgendati hiljem korduvalt) ja põhjast tugev väravatorn kindluslike tõstesildadega. Kogu hoonete korpus ümbritseti sügava vallikraaviga, mis tõenäoliselt oli ühenduses jõega ja teise suurema vallikraaviga, mis on säilinud tänaseni (asub osaliselt rööbiti maanteega, ümbritseb kolmest küljest endist mõisahoonet ja ulatub ka kloostril varemete taha).

Pärast väravatorni lõpetamist jätkati ruumide järkjärgulist väljaehitamist teistes klausuuriibades. Näib, et nendega jõuti lõpule mõned aastakümned enne Liivi sõja puhkemist.

Idatiiba otse kiriku kõrvale paigutati käärkamber. Käärkambrile järgnes kapiitlisaal, kus peeti kloostril kõik tähtsamad koosolekud ja nõupidamised. Siin toimus kloostril tegelik suunamine ning otsene organiseerimine. Kapiitlisaalist lõuna pool olev ruum täitis peamiselt parlatooriumi ehk kõnetluste ruumi ülesandeid. Vana traditsiooni kohaselt viis parlatooriumi kõrvalt teisele korrusele munkade magamissaali (nn. dormitooriumisse) müüritrepp, mis algas sisehoovi kagunurgas oleva portaali juurest.

Lõunatiiva peakorrusel paiknes kahelööviline söögi-saal (nn. refektoorium) ja selle kõrval klausuuri edelanurgas (vana kabeli kohal) mitmesugused majandusruumid. Ülemisel korrusel olid arvatavasti kloostril ülema eluruumid.

Läänetiib kuulus kloostril ilmikvendadele, kes tsisterlaste mungaordu siseelus etendasid olulist osa. Nad moodustasid kloostril «tööbrigaadi», kus leidis kõige erinevamate alade meistreid. Läänetiiva alumisel korrusel oli ilmikvendade jaoks mantelkorstnaga köök ja ülemiste ruumide soojendamiseks kalorifeer. Ilmikvendade köögi lää-

neseinas oli kantkividest laotud kloostri kaev, mis ehitati koos hilisema tornelamuga kloostri lääneküljel (eelhoovis olev kaev on hilisem ja pärineb 16. sajandi teisest poolest). Läänetiivas, kiriku kõrval, asus ka kindlustatud sisevärav.

Osa ehitustööde plaanist jäi teostamata. Võlvitud ristikäiku, mis igas kloostriehituses kulgeb avara koridorina ümber sisehoovi ja moodustab kõiki uksi ühendades kloostri peamise liiklustee, asendas provisoorne puidust ehitus. Katse paest ristikäigu ehitamiseks tehti 17. sajandil — rajati esimesed piilarid hoovi kagunurgas, kuid kaugemale ei jõutud.

Liivi sõja ajal oli kloostriis sõjavägi. Tugeva kindlusena käis ta sõdivate poolte vahel käest kätte. Neil rahuüil aegadel täiendati kloostriehitust kahe väikese kaitsetorniga tulirelvade jaoks. Üks neist on säilinud kloostri põhjaküljel maantee ääres vallikraavi juures, kuna teisest, mis paiknes lääneküljel, on säilinud ainult vähesed müüriosad täiteprahi all.

1628. a. kinkis Rootsi kuningas Gustav Adolf korduvalt piiramistes kannatanud Padise kloostri Riia toomhärrale Thomas Rammile. Sellest ajast täitsid Padise kloostri hooned mitte enam kultuslikke ja kindluslikke ülesandeid, vaid olid kohandatud mõisahooneteks. Tema kohandamisel elamuks ja mõisa majapidamisruumideks teostati rida vähemaid ümberehitusi. Viimaste aastate konserveerimistööde ajal on need ümberehitused suurelt osalt kõrvaldatud. Varemisse jäi enamik hoonestikku pärast suurt tulekahju 18. sajandil.

Alates 1937. aastast on kloostri varemeid pidevalt (välja arvatud okupatsiooniaeg ja vahetult sõjale järgnenud aastad) konserveeritud. Seoses konserveerimistöödega ja kloostri ehitusajaloo selgitamisega on välja kaevatud kloostri sisehoov ja vabastatud varisemisprahi kihtidest ka läänetiib ning eelhoov. Idatiiva ruumides on praegu Padise 8-klassilise Kooli hooldusel olev kloostri ajalugu käsitlev leidude kogu, mida kavatsetakse täiendada ja laiendada kohamuuseumiks. Säilinud ehitused aga kujundatakse võimalust mööda loodusega seotud varemetepargiks.

KIRJANDUS

R a a m, V. Padise klooster. Tallinn, 1958.

T u u l s e, A. Die Burgen in Estland und Lettland. Tartu, 1942.

EKSKURSIONID

I. EKSKURSIONIOBJEKTID HAAPSALU LINNAS

V. Pihlau, L. Randre

A. Jalgsi läbitav marsruut

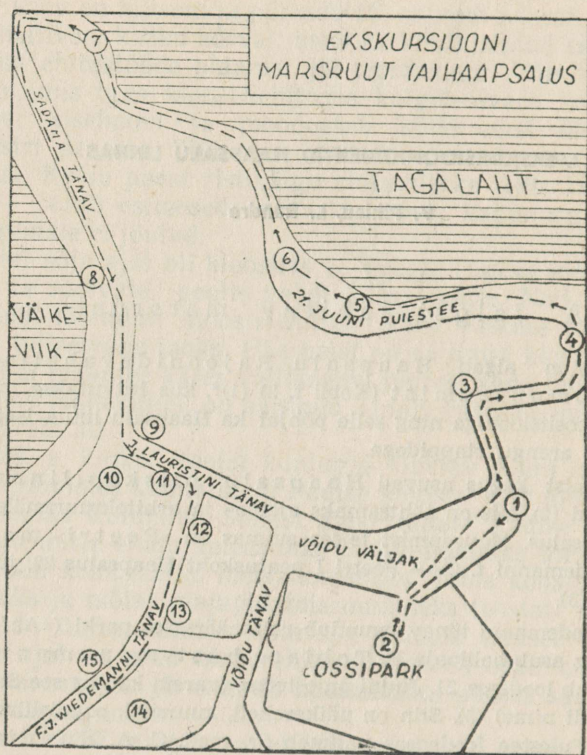
Ekskursioon algab Haapsalu Rajoonidevahelisest Koduloomuuseumist (Kooli t. 2) (1)*, kus tutvutakse muuseumi ekspositsiooniga ning selle põhjal ka Haapsalu linna iseärasustega ja arengu etappidega.

Muuseumist kagus asuvad Haapsalu piiskopilinnuse varemed (2), mis on tähtsamaks ajaloo- ja arhitektuurimälestiseks Haapsalus. Muuseumist teises suunas on «Peetri maja» (F. J. Wiedemanni t. 2) — Peetri I peatuskoht Haapsalus 22. juulil 1715. a. (3).

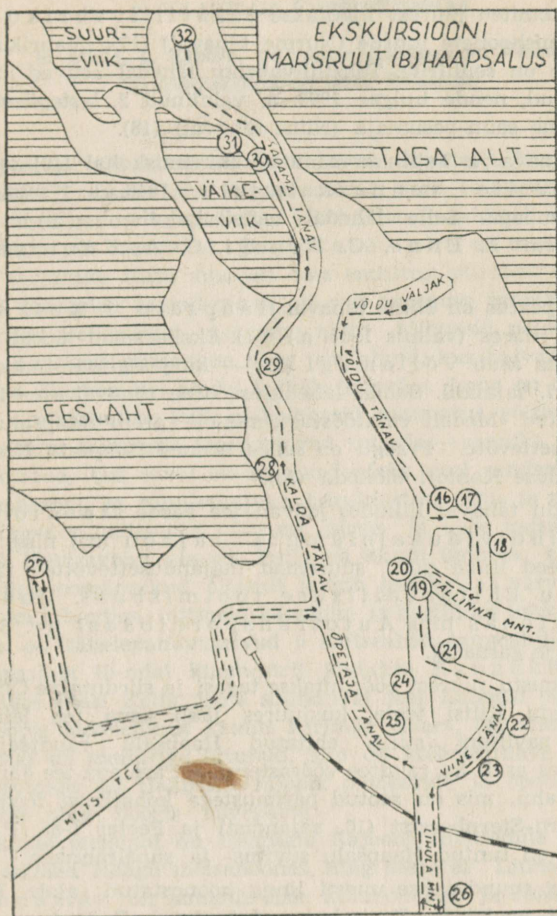
F. J. Wiedemanni tänav suundub rannaäärsesse parki («Aafrika rand»), kus asub helilooja R. Tobiase büst-monument (4). Park jätkub loodesse 21. Juuni puiesteena (varem kandis see Suure Promenaadi nime) (5). Siin on päikesekell, kuursaal, paadisillad jt. objektid. Puiestee loodeosas paikneb dr. med. C. A. Hunniuse büst-monument (6) ja sealt edasi põhja pool on helilooja P. I. Tšaikovski memoriaalpink (7); viimase lähedal, Haapsalu lahest eraldatud osa Väike-Viigi kaldal (Ohtukallas), asub 1906. a. mustsaja ohvrina Vigalas hukkunud B. Laipmani büst-monument (8) (skulptor R. Haavamäe tööd).

Ekskursioon jätkub J. Lauristini tänaval. Siin on Haapsalu 8-klassiline Kool (maja nr. 14) (9). Koolimaja vastas asub kinoteater «Oktoober» (V. Kingissepa t. 14) (10) — esimene laiekraankino Eestis, sellest südalinna pool on EKP Haapsalu Kolhoosi- ja Sovhoositootmise Valitsuse Komitee (J. Lauristini t. 9) (11).

* Sulgudes antud numbritega on tähistatud vastavad kohad skeemil.

J. Lauristini tänavalt pöörduetakse F. J. Wiedemanni tänavale. Seal asuvad akadeemik F. J. Wiedemanni sünnimaja (maja nr. 25) (12) ning Haapsalu üks vanemaid koolimaju — endise elementaarkooli hoone (maja nr. 31) (13), kus töötas 1886. a. asutatud vene õppekeelga algkool. F. J. Wiedemanni ja Kalda tänava vahel paikneb koolihoonete kompleks (14), mille vanimaks osaks on endise kreiskooli hoone (Kalda t. 6). Selles oli hiljem linna kõrgem algkool, seejärel laiendatud ruumides Läänemaa Ühisgümnaasium ning Haapsalu 1. Keskkool (1964. aastani) ja Haapsalu Töölisnoorte Keskkool. F. J. Wiedemanni tänaval oli ka vendade Laipmanide elukoht (maja nr. 30) nende Haapsalus viibimise ajal (15).

B. Autobussidel läbitav marsruut

Ekskursioon algab Võidu väljakult ja kulgeb esialgu mööda Võidu tänavat, mis on Haapsalu peatänav. Siin asuvad mitmed linna tähtsamad asutused (Haapsalu Linna TSN Täitevkomitee, kauplused, sööklad, hoiukassa, riigipanga osakond, sidekontor, 1. lastepäevakodu, võõrastemaja jt.).

Haapsalu kõrgemaks hooneks on 6-korruseline veetornelamu (Võidu t. 67-a) (16), kus asub ka Haapsalu Linna TSN Täitevkomitee. Hoone katusest avaneb suurepärase vaade linna-

le. Täitevkomitee juurest liigutakse tekstiilivabriku «Sulev» tootmishoonete juurde (Nurme tänaval) (17). Vabriku peamine toode on šenillriie. Tekstiilivabriku lähedal asuvad mitmed uued elamud, nende hulgas 1963. a. valminud 2. lastepäevakodu ning moodne saun-pesumaja (Niine tänaval) (18).

Võidu tänava ja Tallinna maantee ühinemiskohal (19) on fassismiohvrite vennaskalmistu 1946. a. püstitatud mälestussambaga. Selle lähedal vanal kalmistul (20) on kultuuritegelaste E. Enno, C. Kreegi, C. A. Hunniuse jt. hauad.

Järgnev peatus on Niine tänaval Haapsalu 1. Keskkooli uue hoone juures (valmis 1964. a.) (21). Ekskursioon jätkub Sireli tänaval, kus asub Võllamägi (22) — kurjategijate hukkamispaik 16.—17. sajandil. Samas läheduses Niine tänaval asus 19. sajandil rajatud «Medeli villatööstus», mis oli varem Haapsalu suurim tööstusettevõte. Praegu on selles hoones Haapsalu Kommunaalmajanduse Kontori töökoda (23).

Piki Võidu tänavat liikudes jäävad tee äärde staadion (24), laialdane individuaalelamute rajoon (25) ning teisel pool raudteed linna uued suuremad majandusettevõtted (26) — Haapsalu Ehitusvalitsuse tootmisbaas, Haapsalu Leivatehas ning Autotranspordibaasi nr. 6 tootmishooned ja garaažid.

Metsakalmistu juurest pöörduetakse tagasi ja siirduetakse Õpetaja tänava kaudu Kiltsi teele, kusjuures jääb üsna tee lähedale 1905. a. paviljoni stiilis ehitatud Haapsalu raudteejaama hoone. Selles asub ka raudtee võõrastemaja. Paralepa tee ääres on suur rändrahn, mis on seotud pärimustega kohalikust feodaalist J. v. Ungern-Sternbergist (16. sajandist) ja Peeter I-st. Paralepa (27) on tuntud Haapsalu suvitus- ja supelrannana.

Paralepast suundutakse uuesti linna hoonestatud alale. Kalda tänaval jääb tee äärde väljak, kus asub luuletaja E. Enno büstmonument (R. Haavamäe töö) (28).

Nõukogude tänaval möödutakse Haapsalu Rajooni TSN Täitevkomitee hoonest (maja nr. 10) (29). Selle õuemajas elas aastail 1920—1934 E. Enno.

Nõukogude tänavalt siirdub ekskursioon Sadama tänavale, kus asub sanatooriumi «Laine» peakorpus (30) ning selle läheduses Väike-Viigi kaldal mälestusmärk Suures Isamaasõjas langenud meremeestele (31). Ekskursiooni lõpp-peatuseks on Admiral Nahhimovi nimeline kalurikolhoos (32) paljude tootmishoonete ja kalapaatide randumissillaga.

II. HAAPSALU UMBRUSKONNAS

H. Mällo, L. Randre, geoloogiakandidaat H. Kessel,
bioloogiakandidaat H.-E. Rebassoo

Haapsalust väljutakse mööda Tallinna maanteed. Umbes 12 km liigutakse Haapsalu lahe lõunarannikul, kord rannajoonele lähenedes, kord sellest kaugenedes. Vaadet lahele takistab võsa. Rand on klibune või roostunud. Haapsalu laht on madal ja maapinna kerkimise tõttu ammugi oma endistest piiridest taandunud. Mõned tuhanded aastad tagasi oli siin praeguse rannikumaa asemel meri. Sellepärast kohtame nüüd klibuseid põlde, rohkesti suuri ja väikesi rändrahne ning põndakuid, kus kasvab peamiselt kadakas. Niiskematel aladel lokkab lepavõsa. Lepp on siinses looduses «umbrohuks», millega kolhoosid väsimatut võitlust peavad.

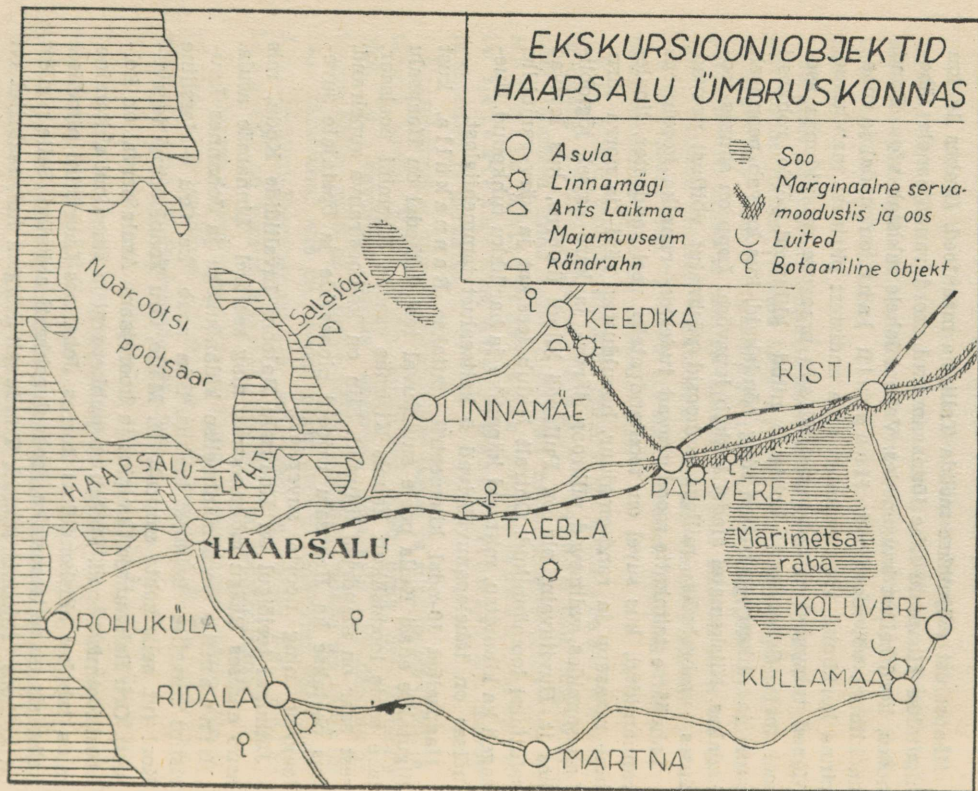
Laheäärse taimkatte moodustavad tuderloa—rannika kooslusega rannaniidud, kus suvel on tooniandvateks veel randaster, linalehine maasapp ja rand-emajuur, haruldustest räni- ja norra tarn. Lahesoppides valitsevad pilliroog, järve- ja kare kaisel, jõgioblikas jt. Huvitavaim ala on Pullapää klindi ümbrus, kus levivad salutüüpi loomännikud. Ohtralt leidub leesikat ja värv-varjulille, sageli ka kibuvitsu, mitmeid kápaliike ja harilikku tuhkuud. Uue-mõisas on tähelepanuväärivad 5 kaitsealust tammehiiglast.

Haapsalust 10-ndal kilomeetril jõutakse Rannakülla, kust liigutakse edasi Keila poole suunduval teel. Lähedal on Haapsalu lahe sosis looduslikult kaunis Kirimäe «saar», õigemini poolsaar, sest saar on mandriga liitunud. Siin on kolhoosirahva supelrand, kus peetakse ka Haapsalu rajooni pioneeride ja õpetajate suvelaagreid ning noorte suvepäevi.

Jätkuval teelõigul on Haapsalu Rajooni Invaliidide Kodu, mis asub endises Räägu mõisahoones, ning seejärel Linnamäe asula.

Linnamäe on samanimelise külanõukogu ja Johannes Lauristini nimelise kolhoosi keskus. Siin asub ka Oru 8-klassiline Kool (vt. selle kohta eespoolt: H. Mällo, Oru koduloomingu tegevusest), Oru Rahvamaja, kauplus ja koorejaam. Asula serval on kolhoosi tootmishooned. Pooleli on puhkepargi ja staadioni ehitamine, mida tehakse ühiskondlikus korras. Johannes Lauristini nimelises kolhoosis on seitseaastaku jooksul rohkesti ehitatud. Selle poolest on kolhoos rajoonis tuntud. Tunduvalt kõrgem kui naabritel on samuti põllumajanduslike tööde mehhaniseerimise tase. Edukalt arendab kolhoos aiandust.

Linnamäelt 5 km loode suunas on looduskaitse alla kuuluv Salajõe karstiaala — soos asuvast Rootsiküla järvest algav

jõeke voolab Vesikiküla juures maa alla ning tõuseb, eriti kevadel ja sügisel, uuesti maapinnale Salajõe küla põldude vahel, kust voolab Haapsalu lahte. Salajõe külas asub ka kaks looduskaitsealust gneissbretša rändrahnud.

Linnamäelt suundutakse lõuna pool asuvasse Taeblasse, kujutava kunsti meistri ja ühiskonnategelase Ants Laikmaa Majamuuseumi (umbes 13 km Haapsalust, Haapsalu—Tallinna maanteest lõuna pool). A. Laikmaa (1866—1942) omandas Taeblass krundi 1920. a., kuid asus siia püsivalt elama 1932. a. Kunstniku poolt rajatud hoonetekompleks — rookatusel elumaja ja suvemaja — koos lähedase maa-alaga on 1955. aastast Haapsalu Rajoonidevahelise Koduloomuuseumi filiaal. Taeblass on ka A. Laikmaa haud, mida kaunistab spulptor J. Raudsepa poolt valmistatud graniidist mälestusmärk (püstitatud 1956. a.). A. Laikmaa istutatud kadakalallee kuulub looduskaitse alla. Taimkattes valitsevad Taeblass ümbruses Lääne-Eestile tüüpilised liigirikkad aru- ja soostunud puisniidud, kus kasvab lubjalembeseid liike. Eriti kaunid ja värvikülalased on need puisniidud kesksuvel, kui õitsevad käpalised ja liblikõielised.

Taeblass jätkub teekond Palivere ja Risti ümbrusse, kus on vaatamisväärsuseks looduslik objekt — Palivere—Risti—Ellamaa marginaalne servamoodustis. Koos Kõpu ja Hiiumaa keskosa samalaadsete servamoodustistega ning Nõmme deltaga (Tallinna lähedal) tähistab see valdai mandrijää üht hilisemat servaasendit Eestis. Palivere—Risti—Ellamaa marginaalne servamoodustis kujutab morfoloogiliselt endast seljakut, mille pikkus on ligikaudu 30 km, laius 0,2—1 km, kõrgus enamasti 2—10 m; maksimaalne kõrgus on Paliveres — 15 m. Seljak on üldiselt edela—kirde-suunaline. Kitsamates kohtades koosneb ta veeristikust, laiemates jääsulamisvee delta moodustistes peamiselt liivadest ja kruusadest. Servamoodustis on tähelepanuväärne ka taimestiku poolest. Valitsev on nõmmemännik, mille alustaimestikust leidub kuiva- ja soojuslembeseid stepipäritoluga taimeliike (aasnelk, metsülane jt.). Jalamil esineb salutüüpi metsi lopsaka ja liigirohke alustaimestikuga, kuna tasandikulisel soostunud alal kasvavad lemmelill, roostepruun sepsikas, soo-neiuvaip ja ääristarn. Palivere juures kasvab maantee serval põline Ohvripärn (kännapuu).

Palivere—Risti—Ellamaa marginaalse servamoodustise lähedastel aladel katab tihti mineraalseid setteid turvas. Palivere—Risti—Kullamaa kolmnurka jääb ulatuslik Marimetsa lageraba (suurim sügavus on 8,5 m). Koos kanarbikuga valitsevad siin muru-jänesvill ja tupp-villpea, rikkalikult leidub putuktoidulisi huulheinu.

Servaaladel esineb Lääne-Eestile tüüpiline porsa-siirdesoo läänepoolse päritoluga sootaimeliigi porsaga.

Selle paikkonna tähtsamaks asulaks on Risti — teedesõlm ja tööstuskeskus. Tallinna Metalltoodete Tehase Risti tsehhis valmistatakse metallkinniteid.

Ristilt jätkub teekond lõunasse Koluveresse. Siia, Vaikna jõele, ehitas vasalliperekond Lode linnuse. Tõenäoliselt oli see tornlinnus, mida ümbritses muldvall ja palksein. 1238. a. sai linnus piiskopi valduseks. 15. sajandi algul ehitati ta ümber kivilinnuseks, 16. sajandil varustati tugeva suurtükitorniga. 1560. a. piirasid linnust ebaõnnestunult eesti talupojad. Liivi sõja ajal olid järgemööda linnuse peremeesteks taanlased, rootslased, vene lased ja lõpuks jälle rootslased. Rootsi võimu algul oli Koluvere linnus lääniks, tema maad riigimõisaks, kuid said 1651. a. eromandiks. 1771. aastast kuulus Koluvere vürst G. Orloville, kellelt selle 1786. a. ostis Katariina II ja pärandas hiljem oma tütrele N. G. Aleksejevale. Viimase järglaste (Buxhoevdenite) valdusse jäi Koluvere 1917. aastani. 1905. a. revolutsiooni ajal, põles ka Koluvere, kuid ehitati hiljem jälle üles. 1924. aastast on olnud Koluveres kasvatusasutus.

Koluverest paar kilomeetrit edelas asub Kullamaa, kus väärib tähelepanu Kullamaa kirik (ehitatud 13. sajandi lõpul) — tuntud arhitektuuri- ja ajaloomälestisena. Kavatiselt ja proportsioonilt on ta lähedane Haapsalu toomkirikule. Kiriku algkompositsiooni rikuti 1866. a. uue altariruumi ja 1868. a. torni lisamisega. Inventarist väärib tähelepanu ristpalgi figuuride grupp, keeleuurija H. Gösekeni ja tema perekonna epitaaf (Haapsalu meistri B. Budelochi töö 1682. a.) ja kantsel (Haapsalu meistri M. Mattieseni töö 1626. a.). Kirikuaias on vanu rõngasriste. Kullamaa kalmistule on maetud kooli- ja kultuuritegelane J. Weidemann (1853—1932). Tema haul on H. Halliste valmistatud monument pronksreljeefiga. Kullamaa lähedal asuvad Lääne-Eesti tähelepanuväärsemad sisemaaluited, kus huvitavamateks taimedeks on kevadmaran, vareskaer, tumepunane neiuvaip, öövilge, rohekas uibulõht. Metsadest esinevad siin luite- ja nõmmemännikud.

Kullamaal on Rohumäe linnamägi (vt. sellest eespoolt: J. Selirand, Muistsest Läänemaast ja Hiiumaast).

Kullamaal elanud isikutest on tuntud eesti keele grammatika ja saksa-ladina-eesti sõnastiku «Manuductio ad Linguam Oesthonicam» (1660) autor H. Göseken (1612—1681) ja «Kullamaa vakuraamatu» üks autoreid J. Lelow (16. sajandi algusest), kes on nimetatud töös andnud vanemaid eestikeelseid tekste.

Kullamaa—Haapsalu teel mõeldakse Martnast. Siinne ühelööviline kirik on ehitatud 15/16. sajandi vahetusel ning hiljem osaliselt ümber ehitatud. Altaripealmiku puunikerdus on Tallinna meistri C. Ackermanni töö (1700. a.). Hästi on säilinud kirikumõisa hoone.

Ehituskunstiliselt on silmapaistev Ridala kirik, ehitatud umbes 1300. a. varagooti stiilis. Märkimist väärib ilus kolmeastmelise palestikuga lääneportaal. Ainsa kohana Lääne-Eestis on siin säilinud keskaegsed seinamaalid (1350. a.). Ristpalgi ja altaripealmiku nikerdused on Haapsalu meistri B. Loretzi tööd (1678. a.). Nikerdustega kantsli (1656. a.) autoriks on E. Thiele Tallinnast. Seinal olev mustast marmorist mälestustahvel tähistab Eestimaa liitmist Vene impeeriumiga Harku kapitulatsioonilepingu põhjal 1710. a. Kiriku kalmistul on rida keskaegseid hauamärke.

Taimkattelt on huvitav Ridala Ruhimägi — lopsaka saluaites-tiku esinemisala (siin kasvavad naat, maikelluke, imekannike, kurelääts, nõgeselehine kellukas, sarapuu, tamm jt.). Võnnus asub suur kaitsealune tamm.

III. HIIUMAAL

V. Mäeumbaed, geoloogiakandidaadid H. Kessel ja R. Männil, bioloogiakandidaat H.-E. Rebassoo

Rohukülast sõidetakse praamiga üle Väinamere ja maabutakse Hiiumaal Heltermaa sadamas — Hiiumaa «väravas». Esimesena tutvutakse Heltermaa Mere-Hüdrometeoroloogia Jaamaga (vt. sellest eespoolt: H. Mardiste, Heltermaa Mere-Hüdrometeoroloogia Jaam).

Heltermaa ja Vahtrepa ümbruses ning Sarve poolsaarel levivad vabariigi ainulaadsemad taimekooslused — lookaasikud, kus taimkate pole pidev — on isegi kidur, kuid väga liigirikas. Haruldustest leidub kaitsealust punast tolmpaad, tuvi-tähtpead, pruuni ja müüraunjalg, keelikurohtu, valget kukeharja, murulauku ning põldudel Lääne-Eesti saartele iseloomulikke umbrohte — telliskivipunaste õitega põld-varsapõlve ning põld- ja hõbemagunat.

Heltermaalt umbes 6 km lääne pool on Suuremõisa asula, kus on Hiiumaa kaks peamist arhitektuurimälestist. Neist vanem on gooti stiilis Pühalepa kirik (ehitatud 15/16. sajandi vahetusel). Barokkstiilis endine Suuremõisa mõisahoone on ehitatud

1755.—1760. a. (kuulus Ungern-Sternbergidele). Praegu on siin Suuremõisa 8-klassiline Kool ja rahvamaja. Hoonet ümbritseb suur park, mis on looduskaitse all. Suuremõisa jõe kaldale ulatavas pargi osas on valge männi, alpi seeder-männi, palsam- ja valge nulu grupid ning lehiséalled. Pargiga on ühenduses paari kilomeetri pikkune ainulaadne sanglepa-allee (Käina tee ääres). Suuremõisa pargis torkavad eriti silma mõned suurte dimensioonidega puud — tamm, arukask, pärn ja valge nulg. Rohkesti leidub naturaliseerunud metstulpi, siniliiliat, kõrget maasikat.

Suuremõisa lähemas ümbruses asuvad ka Hiiumaa suurimad sarpikud, mis on kujunenud salulehtmetsadest. Hiiumaa kaguosas asub taimkattelt omapärane laidude grupp (Saarnaki, Kaevatsi, Hanikatsi, Varese-, Kõrge-, Ahe- ja Kõverlaid), kus leidub kokku 524 taimeliiki ning taimekooslustest peale lookadastike ja -metsade salulehtmetsi ja aruniite. Laiud kuuluvad looduskaitse alla, kuid seni pole suudetud kaitsenõudeid rakendada.

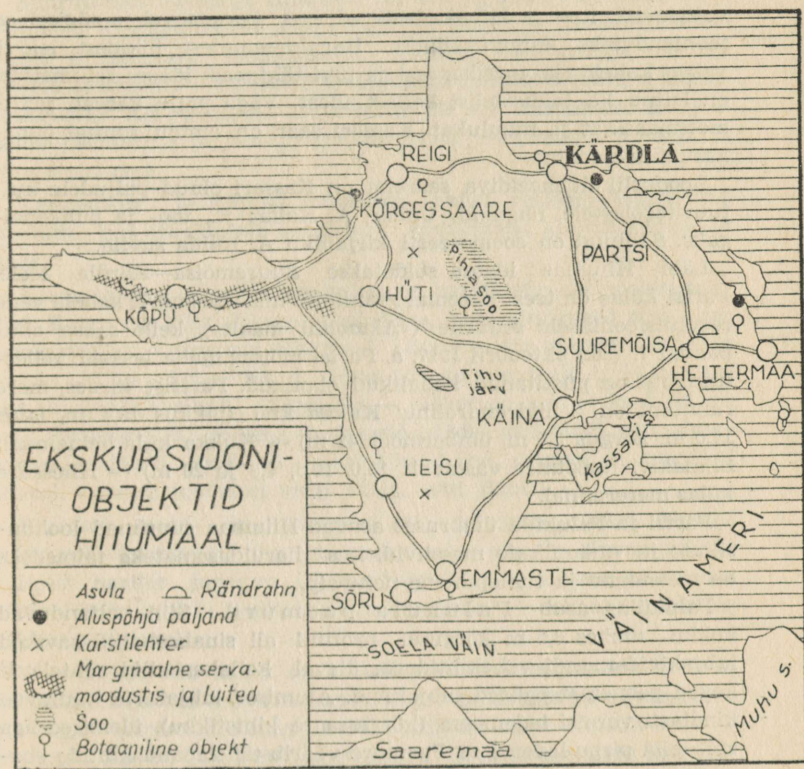
Suuremõisa ümbruses on rohkesti suuri rändrahne, millest mitmed (nende hulgas ka kiriku juures asuv Tõllukivi) on looduskaitse all.

Suuremõisast kirdes, Vahtrepa külast umbes 1 km loodes, on mererannikul ligikaudu 10 m kõrgune paeastang — Kallaste pank, mis on looduskaitse all. Panga ülemises osas paljanduvad kohati (põhjaosas) hästi kihitatud detriidilised lubjakivid, kohati aga (lõunaosas) 28 m pikkune bioherm (riff), mis koosneb helehallidest mikro- kuni peitkristalsest massiivsest lubjakivist. Mitmes kohas on hästi jälgitav biohermi kontakt lamavate ja külgnevate detriidiliste lubjakividega, mille kihilisus on paiguti rikutud, kihid ise aga kohati painutatud (biohermi lõunapoolses otsas). Biohermi nähtav paksus ulatub 3,7 meetrini. Kallaste bioherm on Eesti suurim ja paremini paljunduv ländouveri rifjas moodustis. Panga huvitavamad taimeliigid on pae-sõnajalg, tumepunane neiuvaip, hall kevadik, kaljukress, müür-raunjalg ja habras põisjalg.

Suuremõisast Käinasse suundudes möödutakse Vaemlast, mis nagu mitmed teisedki Hiiumaa mõisad, oli seotud 1858. a. talurahvarahutustega. Vaemla mõisas peatus ja tegi loomingulist tööd J. Köler. Käesoleva sajandi algul tekkis laialdane huvi Vaemla vastu seoses siin oletatud naftavarudega. Aastatel 1912—1914 puuriti 343 jalga puurauke, milleks kulutati 3670 rbl. Uurimisi tehti ka aastatel 1922—1924. (Nafta leidumise kohta Hiiumaal vt. eespoolt: R. Männil, Haapsalu ja Hiiumaa rajooni aluspõhja geoloogiast.)

Käina on Kärda kõrval suuruselt teine asula Hiiumaal. Siin asub Koondise «Eesti Põllumajandustehnika» Hiiumaa Rajooni

Osakond. Samas lähedal on Putkaste sovhoosi keskus. Ümbruskonna mullad on viljakamaid Hiiumaal. Käinas sündis helilooja R. Tobias (1873—1918). Tema sünnimaja on säilinud.

Käina ümbrus on laialdaste rannaniitude esinemisala. Iseloomulikud liigid on tuderluga, punane aruhein, nadaheinad, valge kastehein, rannikas, rand-emajuur, randaster, soolakulistel kohtadel laiguti soodahein, soolarohi ja soodamalts.

Käina lahe madalad roostikega ümbritsetud laiud on paljude lindude pesitsuspaigana võetud looduskaitse alla.

Üle Käina lahe paistab lõunas Kassari — kahe tammelega Hiiumaaga ühendatud saar. Kassari on maastikulise keelualana kaitse all. Saare peamised pinnavormid on Limneamere rannavallistikud. Need kujutavad endast rannavallide mitmekesiseid

komplekse, mis võimaldavad jälgida rannavalli kui rannamoodustise arenemise lühemaid etappe. Rannavallid koosnevad peamiselt väheümaratud veeristest.

Kassari saare taimkate tundub esimesel hetkel ühetoonilisena — valitsevad loo- ja klibukadastikud, kus kevadsuvel ja sügisel on tooniandvaiks kibuvitsaliigid. Haruldasematest liikidest leidub valget kukeharja, merikapsast ja tuvi-tähtpead; idaosa salumetsast on leitud ka täidisöielist kollast ülast. Väga palju kasvab saarel metsmaasikat ja muulukat. Kassari saar on ammu tuntud õuna-kasvatusrajoonina.

Looduslikult meeldiva saarena on Kassari olnud paljudele kultuuritegelastele, nagu M. Under, A. Kallas jt., töö- ja puhkepaikgaks. Säilinud on soome-estli kirjaniku A. Kalda suvila.

Läbi Hiiumaa idaosa sõidetakse Suuremõisa—Kärdla teele. Partsi külas on teest paremal graniidist mälestusmärk kahele vene revolutsioonilisele sõdurile («Akmolini maalt»), kelle saksa okupandid 7. (20.) oktoobril 1917. a. Partsi mõisas maha lasksid. Mälestusmärgi on püstitanud kohalikud elanikud. Partsist kirdes, mere rannikul on 2 hiidrändrahn: Kukka kivi (pikkus 16,4 m, laius 11,0 m, kõrgus 3,7 m, ümbermõõt 42 m) — Kukka küla heinamaal; Silmakivi (mõõtmed vastavalt 13,0, 10,5, 4,5 ja 20 m) — Hiiesaare külas mererannal.

Partsi ja Paluküla ümbruses asuvad Hiiumaa suurimad lookuisikute ja -männikute massiivid, kus haruldasemateks taimedeks on metsülane ja tumepunane neiuvaip.

Palukülas asub Paluküla paemurd. Siin paljanduvad kokku umbes 3,5 m kõrgusel profiilil all sinakashallid savikad lubjakivid mergli vahekihtidega, üleval kollakashallid suhteliselt kõvad peenemateralised lubjakivid. Alumised lubjakivid kuuluvad kindlasti vormsi lademesse (kõrgessaare kihistikku), ülemised aga võib-olla pirgu lademesse. Paemurd väärib tähelepanu kihtide ebainormaalse lasuvuse tõttu — kui Eestis on lubjakivikihid tavaliselt lõuna suunas kaldu umbes 15' nurga all, siis siin on kihtide kallakuse suund vastupidine, kusjuures kaldenurk ulatub mitme kraadini. Küsimust, kas antud juhul on tegemist mandrijää poolt nihutatud aluspõhja pangasega või on sellel nähtusel ka tektooniline põhjus, saab lahendada ainult puurimiste abil.

Jõutakse Kärdla, Hiiumaa rajooni keskusse ja ainukesse linnana. (Kärdla kohta vt. eespoolt: K. Ilus, L. Tiik, Kärdla ajaloo.)

Kärdla—Kõrgessaare tee ääres asuvad Kroogi metsavahikoht, kust pärines proletaarne kirjanik G. Tikerpuu, legendidega seotud Ristimägi ning Reigi. Viimasega on seotud G. Ernesaksa ooperi «Tormide rand» (J. Smuuli libreto) ja A. Kalda romaani

«Reigi õpetaja» tegevus. Reigi kirik on ehitatud aastail 1800—1802. Reigi lähedal, Hiiumaa looderannikul on rohkesti reliktjärvi, mida nimetatakse laasideks (ka lahtedeks).

Suurim tööstuskeskus Hiiumaal on Kõrgessaare. Siin asub Hiiumaa Kalakombinaat ning Tallinna Liha- ja Konservikombinaadi Kõrgessaare tootmistsehh. Esimese maailmasõja eel tegi Belgia aktsiaselts «Viscosa» ettevalmistusi kunstiivabriku käikulaskmiseks Kõrgessaares. Sõja tõttu jäi see teostamata. Kõrgessaare paemurrus paljandub kivististerikas kõrgessaare kihistik ja ka vormsi lade.

Kõrgessaare ja Kidaste ümbruses esineb rohkesti liigirikkaid aruniite, kus domineerib mägiristik. Aruniitudel kasvab tamm ja saar.

Kõrgessaarest umbes 5 km kagus on karstinähtuste poolest tuntud Kurisu küla. Sinne «neeluauk», kust pinnaveed maa sisse voolavad, on suuremaid Hiiumaal. Lõuna poole liikudes jõutakse Hüti külla. 1628.—1664. a. töötas siin suurfeodaali J. de la Cardie rajatud klaasikoda (*Glashütte* — sellest on tulnud ka küla nimi). Professor M. Roosma uurimuste põhjal valmistati siin aknaklaasi, pudeleid, joogi- ja apteeginõusid jne.; toodeti ka värvilist klaasi. Enamik toodetest veeti välja, eriti Rootsi.

Hiiumaa loode- ja lääneosas on rohkesti metsi. Nendes kasvavad kohati ka tuntud, looduskaitse alla kuuluvad relikttaimed harilik jugapuu (*Taxus baccata*) — kuusesegametsades (Õngu ümbruses) ja luuderohi (*Hedera helix*) — soistes kuusikutes (Kõpu poolsaarel).

Hüti külast viib lähim tee Hiiumaa suuremate järvede — Tihu järvede äärde, kus kasvavad muu hulgas kaitse alla kuuluvad väike ja valge vesiroos. Hiiumaa siseosas asub ka saare suurim raba — Pihlasoo, mis on kujunenud meresetel. Soostumine algas siin umbes 3000 aastat tagasi (turbalasuundi paksus on kuni 5,15 m).

Hütilt pöörduakse läände Kõpu poolsaarele. Geomorfoloogiliselt on see mere lainetuse poolt deformeeritud valdai mandrijää marginaalne servamoodustis, mis on siin välja kujunenud nõrgalt S-kujulise lookja kõrgendikuna. Ta kuulub tõenäoliselt Nõmme—Risti—Ridala—Hiiumaa keskosa mandrijää serva asendi marginaalsete servamoodustiste vöötmesse. Kõrgendiku kõrgema osa pikkus on 5 km, laius 1—2 km ja kõrgus maksimaalselt 20 meetrit. Ta koosneb väga jämedast veeristikust. Kõpu marginaalse servamoodustise pealispind ja pealmised kihid on tugevasti ümber kujundatud Balti mere lainetuse tagajärjel, alates Joldiamere staadiumist 10 000 aastat tagasi. Servamoodustise pealispind

madaldub mere suunas vanade rannamoodustiste seeriatena. Need on kujunenud siin Antsülusjärve ja Litoriinamere levikul, tähistades kõige suurema täpsusega nende erivanuseid faase Eestis. Ka rannaluiteid on Kõpu vanadel rannikutel silmatorkavalt suurel hulgal, näiteks Andruse (Andrease) mäed ja Korbi mäed. Kõpu poolsaare ja ühtlasi Hiiumaa kõrgemad tipud on Andruse mägi (54 m) ja Tornimägi (65 m). Viimasel asub Kõpu tuletorn — esimene tuletorn Läänemere rannikul (ehitatud 1513. a., ümberehitatud 1845. a.), mis kuulub arhitektuurimälestisena kaitse alla. Torni kõrgus on umbes 37 m, merepinnast ulatub ta ligikaudu 102 m kõrgusele. Kõpu tuletorni valgus on nähtav 26 meremiili kaugusele. Tornist läänes paistab Ristna neem koos tuletorniga ning karide- ja madalaterohke meri. Kirdes näeb Tahkuna tuletorni.

Kõpu poolsaar kui Hiiumaa vanim osa on botaaniliselt huvitavaim saare piirkond. Pehme kliima tõttu on Kõpus leidnud kasvukoha sellised taimeharuldused nagu jugapuu ja luuderohi, soos — mustjas sepsikas, rannikualadel — rand-ogaputk, rand-orashein, vasepaunikas ja rand-seahernes. Kõpus on säilinud ka rohkem kui mujal Hiiumaal salulehtmetsi, eriti Antsülusjärve ja Litoriinamere rannavallide nõlvadel. Huvitavad on allikasood ja luitemännikud. Kõpu poolsaar kujutab endast nagu Hiiumaa botaanikavabaõhumuuseumi. Kõpus asuvad ka looduskaitse alla kuuluv suur saar, küpressitaoline kõrge põline kadakas ja pärn (Ülendi külas).

Muinasajal oli Kõpu üks tihedama asustusega paikkondi Hiiumaal (vt. eespoolt: J. Selirand, Muistsest Läänemaast ja Hiiumaast).

Mööda Hiiumaa läänerannikut liigutakse lõunasse. Uletatakse väikseid jõekesi, mis lähtuvad põhiliselt saare siseosast, Tihu järvi ümbritsevatest soodest. Läänerannikul asuvad Mänspäe Algkool ja Leisu Algkool, mis on Hiiumaa suurima koduloomise loomise paigad (vt. eespoolt: V. Mäeumbaed, Koduloomurgast rajooni muuseumini). Leisu, Mänspäe ja Nurste ümbruses esinevad Hiiumaa vähesed säilinud tammikud; esineb ka õiterohkeid liigirikkaid aru-puisniite.

Leisust idas Kurisoo külas asub üks suuremaid Hiiumaa paljudest karstilehtritest — Koolme (Neelme) auk.

Lõunas on tähtsamaks asulaks Emmaste küla. 1905. a. oli ka Emmaste seotud revolutsioonisündmustega. Emmastest lõunas Tärkma külas on tähelepanuvääriv kaitse all olev põline ohvritamm. Küla lähedal rannikul esineb laialdane rannaniit, kus kasvab eespool nimetatud rannikutaimede liike.

Emmastest viib maantee Sõrusse, mis asub Hiiumaad Saaremaast eraldava Soela väina ääres. Sõru rannikul asub endine merelaid. See väärrib tähelepanu Balti mere väljasurnud molluskite ühe rikkalikuma leiukohana Eestis. Laiu veeristikus esineb arvukalt ranniklaste *Littorina littorea* L. ja *Littorina saxatilis* (Ol.) kodasid. Need on siin litoriina aja reliktised molluskid, kes oma ökoloogialt on püsisoolased, kuid leidsid endale pelgupaiga (refuugiumi) Hiiumaa rannikumeres pärast litoriina staadiumi lõppu. Samades setetes on leida ka kõigusoolaste molluskite kodasid ja mandrilt sisserännanud, riimveega kohanenud *Limnaea peregra* (Müller) f. *baltica* Nilss. kodasid. Viimase vormi esinemine näitab, et Emmaste laid kujunes Limneamere rannikul umbes 2500 aastat tagasi.

Emmastest liigutakse piki Emmaste radiaalset oosi põhja poole. Seejärel jätkub teekond kirde suunas, läbi Käina ja Suuremõisa tagasi Heltermaa sadamasse.

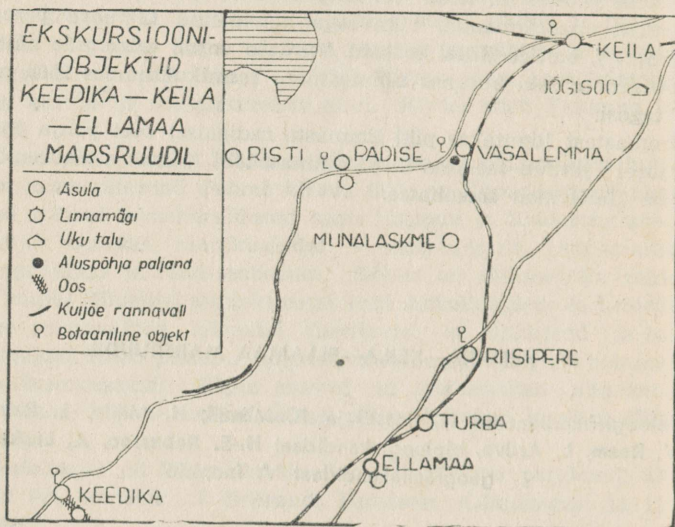
IV. KEEDIKA—KEILA—ELLAMAA MARSRUUDIL

Geoloogiakandidaadid H. Kessel ja R. Männil, H. Mällo, L. Randre, V. Raam, L. Ardve, bioloogiakandidaat H.-E. Rebassoo, A. Luukas, geograafiakandidaat V. Tarmisto

Haapsalust umbes 25 km kaugusel on Keilasse suunduva maantee ääres Keedika. Seda nime kannab soo, mets, küla ja linnamägi.

Keedika oos kuulub mandrijää Palivere—Risti—Ellamaa servamoodustiste vöötmesse radiaalse (jäälõhetäite) moodustisena. Ta on peaaegu põhja—lõuna-suunaline (risti mandrijää servale), esinedes Keedika—Palivere joonel 12 km pika, 0,5 km laia ja maksimumselt 10 m kõrge seljakuna. Koosneb peamiselt veeristikust. Keedika oosi pealispind ja pealmised kihid on ümber kujundatud Antsülusjärve transgressioonil, mis esines 8500. a. tagasi ja ulatus siin 34 m absoluutse kõrguseni. Transgressiooni tunnustena on jälgitavad oosi esinemisalal rannavallistikud Keedika ja Hardu külas ning kõrge rannajärsak Haapsalu—Tallinna maantee ääres. Järsaku jalamil on suur rabakivirahn, nn. Parunite kivi (ümbermõõt 13,6 m).

Keedika oosi piirkond pakub huvi ka oma taimkatte poolest. Seljakul kasvab mitut tüüpi metsi, nõlvadel ja tasastel aladel sootaimi. Võib märgata taimestiku vaheldust vastavalt niiskustingimustele. Seljaku kõrgemas osas kasvab äärmiselt kuivale stepialale iseloomulikke liike, nõlvadel ja jalamil aga peamiselt Lääne-Ees- tile tüüpilisi niidu- ja sootaimede liike. Huvitavam on jalami soos esinev Eesti endeemiline liik — eesti jumikas (*Saussurea esthonica* Baer).

Keedika—Palivere tee ääres, teeristist paar kilomeetrit lõuna pool, on oosil Keedika linnamägi. Selle platoo pikkus on 54 m, laius 35 m. Linnamäe nõlvade kõrgus on 3—9 m. Vall esineb ainult linnamäe loodeotsas; valli kõrgus platoolt on 1,2 m, väljastpoolt 8 m. Kaevamisi ei ole linnamäel teostatud. Oletatavasti kuulub linnamägi II aastatuhande algusse m.a.j.*

Keedika küla ümbrus on metsarikas. Küla lähedal esineb okas- mets. Kirde pool vahelduvad mereliivadel, viirsavidel ja turbaaladel okas-, sega- ja lodumetsad. Harva on elamuid. Keedikast umbes 13 km eemal lõikab maantee Kujjõe (Kuie) rannavalli. See on tähelepanuväärsemaid Litoriinamere rannamoodustisi Lääne-Eestis, olles kujunenud kaugele mandrissse ulatunud lahe ran-

* Andmed ENSV TA Ajaloo Instituudi arhiivist.

nal. Vastavalt kujunemistingimustele on sel rannavallil (täpsemalt — rannabaaril) kaarja künnise kuju, mille pikkus on umbes 30 km, laius 20—50 m ja kõrgus koos katvate tuulesetetega kuni 12 m. Künnise kuju on eri osades erisugune, olenevalt setete koostisest ja hilisemast luigestumisest. Rannavalli setted on peamiselt liivad, mis sisaldavad vähesel hulgal ka veeriseid. Kuijõe rannavalli jalami absoluutne kõrgus on 20—21 m. Rannavall kujunes Litoriinamere vanemal transgressioonil umbes 6500 aastat tagasi.

Kuijõelt Ristile hargneva maantee algusest umbes 7 km Keila suunas ületatakse Haapsalu ja Harju rajooni piir. Siit veel umbes 13 km edasi on Padise. Dokumentaalseid andmeid Padise (*Pat-hes*) nimelise asula kohta esineb 13. sajandi teisest poolest, millal tsistertslaste mungaordu omandas siin laialdasi alasid. 14. sajandi teisel aastakümnel alustas ordu Padisele kloostrit ehitamist (vt. eespoolt: V. Raam, Padise klooster).

Padise kloostriga samal ajal püstitati Risti kirik (Padisest ligikaudu 8 km lääne pool, Nõvasse suunduva tee ääres). Algul oli kiriku asemel kabel (ehitatud 13. sajandil), mis tõenäoliselt moodustab praeguse kiriku kooriruumi. Kiriku pikihoone, mis valmis 15. sajandi lõpuks (16. sajandi algul kaeti katus tellistega), on oma kavatiselt ainulaadne Eestis. See kujutab põhiplaanilt peaaegu kvadraatset ruumi, mille keskel asub jäme neljatahuline piilar — võlvistiku keskmine tugi. Pikihoone on seotud koorivõlviga madala ümmarguse võidukaare abil. Unikaalne on ümmargune läänetorn, mille läänepoolne seinalõik on ülemises osas varisenud. Sisustusest väärib tähelepanu kantsel ilusate figuuride ja kõlakattega (Tallinna meistri T. Heintze töökoja töö 1632. a.). Padise kloostrit varemed ja Risti kirik on meie tähelepanuväärsemaid arhitektuurimälestisi.

Padise kloostrit varemeist 1 km Padise (Siimiku) jõge mööda ülespoole on jõekäärus Padise linnamägi. Padisel kasvab kaks looduskaitse alla kuuluvat paplit, mis olla Peeter I auks istutatud. Padise ja Vasalemma vahemikus on maantee serval kaitse alla kuuluv kolmeharuline Krahvi määnd.

Vasalemma ümbruskonnast on eriti tuntud keskordoviitsiumi oandu lademe lubjakivi, vasalemma «marmor», mis paljandub arvukais paemurdudes. «Marmor» kujutab endast peamiselt okasnahksete (esijoones tsüstiidide) ja sammalloomade sekletifragmentidest koosnevat jämedadetriidilist («kristalselt») lubjakivi, mida leidub võrdlemisi piiratud alal Padise ja Tuula (Keila lähedal) vahemikus. See kihiline kivim kujunes keskordoviitsiumi madalas meres biohermid ümber, kusjuures biohermid oma rikkaliku loomastikuga olid «marmorit» koostismaterjali üheks alli-

kaks. Biohermid Vasalemma ümbruses, nagu mujalgi Eestis, koosnevad peamiselt sinakashallist mikro- kuni peitkristalsest tihedast karplikult murdega lubjakivist. Nende kuju on mitmesugune, läbimõõt küünib paarikümne meetrini, paksus mitme meetrini. Kontakt kihilise ja biohermse lubjakivi vahel on tavaliselt küllaltki terav.

Keskajal kuulus Vasalemma Padise kloostrile ja oli Padise vakuuse keskuseks. Juba keskajal kasutati Vasalemma «marmorit» ehitustel ja veeti ka välismaale. Meie päevil on see samuti hinnatud ehitusmaterjal. Vasalemma «marmorit» toodab killustiku ja tööstusliku lubja saamiseks karjäär «Padise Paemurrud». «Marmorist» valmistatakse ka paeplaate ja teisi tooteid. Praegune Vasalemma asula on välja kasvanud endisest suvituskohast, mis tekkis raudtee lähedusse männimetsa. Vasalemmast lõuna pool, endise Munalaskme mõisa lähedal asub maja, kus on elanud V. Kingissepp.

Vasalemma ümbruse taimkatet iseloomustavad laialdased loomännikud ja -kuusikud, vähem — lagedad lood, kus huvitavamateks liikideks on põõsasmaran, must ja harilik tuhkpuu, sile tondipea, värv-varjulill, verev kurereha, aas-hundihammas, koldrohi, murulauk jt. Kahjuks on viimasel ajal palju sellest omapärasest ja huvitavast taimestikust hävinud paekarjääride laiendamise tõttu, kuna karjääride planeerimine pole kõikjal hoolikalt läbi mõeldud.

Vasalemma—Keila teelõigul, 3 km Keilast, on kirjanik E. Bornhöhe (1862—1923) kunagisi elukohti, endine Tõntsu talu, kus ta üle 70 a. tagasi kirjutas tõenäoliselt ka ajaloolise jutustuse «Vürst Gabriel».

Keila linn (1964. a. elanikke ligikaudu 4200) on tekkinud teedesõlmpunktil Keila jõe kaldal. 1938. a. sai Keila linna õigused, 1950.—1962. a. oli ta rajooni keskuseks. Tänapäeval kuulub Keila Harju rajooni. Sõjaeelsega võrreldes on Keila, tänu Tallinna lähedusele, suuresti kasvanud. 1958. aastast on tal Tallinnaga soodne ühendus elektriraudteega ning ta on kujunenud nagu Tallinna satelliitlinnaks. Keilasse on rajatud tööstus- ja elukondliku teenindamise ettevõtteid ja kultuuriasutusi. Keila Keskkoolis on 34 klassikomplekti 990 õpilasega ja 55 õpetajat. Kooli kodu-uurimise ring arendab peamiselt kultuuriloo- ja ajalooalast tegevust.

Ajaloolistest vaatamisväärsustest pakub Keilas huvi kõigepealt Keila lahingu (28. veebruaril 1918) koht Kingu küüni lähedal. Selles lahingus sai haavata Alice Tisler, kes hiljem mainitud küünis suri. Keila kalmistul on Keila lahingus langenud punakaartlaste vennashaud 1948. a. püstitatud vasalemma «marmorist» mälestussambaga. Linnas on veel teine Keila lahingu monument (samuti

vasalemma «marmorist») — püstitatud 1959. a. (kunstnikud R. Ranast ja A. Alas). Kalmistul asuvad ka Suures Isamaasõjas langedud Nõukogude armee võitlejate vennashaud vasalemma «marmorist» mälestussambaga (1948. aastast) ning 1905. a. hukatud revolutsionääride J. Saarna ja A. Meieri hauad. Keila kirik (14. sajandist) koos vanade kiviristidega ning kalmistul asuv klassitsistlikus stiilis kabel on arhitektuurimälestistena kaitse all. Kiriku lähedal on kirjamehe ja haridustegelase O. R. Holtzi (1757—1828) haud. Keilas on veetnud mitu suve (ja ka oma viimase suvepuhkuse 1923. a.) kirjanik E. Vilde. Ta peatus siin oma õe, A. Landbergi majas (Ohtu tee 4-a). Muistenditega on Keilas seotud Puškini pargis asuv Orjakivi ning raudtee Paldiskisse ja Keilasse hargnemise kohas kasvav Liivaaugu tamm (ümbermõõt 5,9 m, kõrgus 25 m; looduskaitse all).

Keilast kagus, Jõgisoo külas asub EKP Keskkomitee üks konspiraatiivkortereid — Uku talu, kus varjas end ka V. Kingssepp. 1921. a. toimus siin EKP II kongress. 1921.—1922. aastani oli Uku talus üks suuremaid EKP pörandaaluseid trükikodasid. Vana taluhoone kujuneb majamuuseumiks.

Jõgisoo külast pöörduakse Tallinn—Haapsalu maateele. Riisiperes pakub huvi 1821. a. klassitsistlikus stiilis ehitatud endine mõisahoone, kus asub Riisipere Internaatkool. Hoone on arhitektuurimälestisena kaitse all. Hoonet ümbritseb tore park, mis ulatub kunstlikult rajatud järve poolsaarel. Pargis on rikkalikult võõrpuulike, nende hulgas hõbevaher ja hall pähkli-puu. Park on looduskaitse all.

Riisipere ümbruses raudtee- ja maanteetammidel on juba mitu aastakümnet visalt püsinud dekoratiivne tulnuktaim — kollane reseed. Nissi lähedalt niitudelt on varem leitud ka kaitsealust lõhnavat käöraamatut; huvitavamateks liikideks on veel soostunud aladel kasvavad lubjalembesed harilik punanupp, eesti jumikas ja lemmelill, kuivematele kohtadele on iseloomulikud mägi-tarna—lubika-aruniidud.

Tallinn—Haapsalu maantee läheduses asub ka Ellamaa turbatööstuse piirkond. Suuremaks asulaks on siin Turba. Ellamaal alustati ulatuslikumalt turba tootmist käesoleva sajandi teisel aastakümnel. Elektrienergia tootmiseks hakati Ellamaal turvast kasutama 1923. a. Seoses nõukogude korra ajal suurte elektrijaamade käikulaskmisega on Ellamaa Soojuselektrijaam kaotanud oma varasema tähtsuse, kuid töötab edasi, andes elektrienergiat Eesti energiasüsteemi. Siinseks põhiliseks tööstusettevõtteks on Ellamaa Turbatööstus. Tükkturba tootmist iseloomustavad järgmised andmed.

Aastad	1935	1940	1955	1960
Töölisi kokku	700	600	450	150
Toodang tuh. t	24,2	35,1	59,2	40,0

Tööliste arvu vähenemine on seotud mehhaniseerimise taseme tõusuga. 1960. a. oli turba tootmine, koristamine, laadimine ja väljavedu mehhaniseeritud sajabrotsendiliselt. Tööpäeva keskmine pikkus oli 1935. a. — 10 t., 1959. a. — 8 t., 1960. a. — 7 t. Töötajate keskmine töötasu oli 1959. a. 80 rbl. ja 1960. a. 85 rbl. kuus.

1963. a. oli ettevõtte kogutoodangu plaan 329,0 tuh. rbl., täideti 390,4 tuh. rbl. (118,7%) ulatuses. On laienenud toodete sortiment. Peale tükkturba toodetakse freesturvast, freesalusturvast ja väetisturvast. 1963. a. täideti nende tootmise plaan vastavalt 113,5%, 108,7% ja 166%. 1963. a. täideti tööviljakuse plaan, võrreldes 1962. aastaga, 123,3%. On esitatud ettepanekuid Ellamaale söödapärmitehase rajamiseks. Uuritakse turbast söödapärmi valmistamise võimalusi. Kaalumisel on ka briketitehase ehitamine Ellamaale. Aktuaalne on väetisturba (nn. väetisturba-ammoniaagi) tootmine, mis pidevalt suureneb.

V. HAAPSALUST VIRTSU MÕÖDA VÄINAMERD

U. SEPP, geoloogiakandidaat R. MÄNNIL,
L. RANDRE, geograafiakandidaat V. TARMISTO

Väinamerel ja laidudel

Haapsalust sõidetakse läände piki madala Haapsalu lahe lääneosa. Põhjas paistab Noarootsi poolsaar, lõunas Paralepa rand männimetsaga, loodes on horisondil Vormsi saar. Vormsi koos lahe suudmes paikneva Hobulaiuga (Hestholm) eraldab Haapsalu lahte Väinamerest.

Kui on möödutud Pinuksi saarest, võetakse kurss lõunasse. Hobulaid, mis on suures osas kaetud metsa ja kadastikuga, jääb nüüd mõne kilomeetri kaugusele. Kaugemal läänes asub Hiiumaa koos lähedaste laidudega, sõidu suunas paistab sihvaka valge tuletorniga Rukkirahu. Sõit kulgeb mandri ranna lähedal. Selgesti paistavad Rohuküla sadama hooned. Rohuküla on Väinamere sügavamaid sadamaid, mille kaudu peetakse regulaarset ühendust Heltermaa sadamaga Hiiumaal. On näha ka Suur-Pusku, Sündeva, Tanska jt. kalurikülade hooned.

Möödutakse ka väikestest Kuivarahudest ja võetakse kurs Sõmeri laiule. Siin peatutakse, et tutvuda lai looduslike kompleksidega. Sõmeri ja temast kagusse jääv Liia laid on ühise kõrgendiku veest väljaulatuvad osad. «Sillaks» nende vahel on väike Silmarahu. Laiult laiule pääseb jalgsi. Sõmeri-Liia laiud on loode—kagu-suunalised aluspõhjalised kühmud, mis on kaetud õhukese pinnakattega. Peamisteks pinnavormideks on siin rannavallid, mis on ühtlasi laidude kõrgemateks osadeks. Laiud on teistega võrreldes kõrged (Sõmeri laid 4 m, Liia laid 2,5 m). Looduslikest kompleksidest esinevad siin (rannalt siseosa suunas) roostikud, rannaniidud, niisked lubjarikkad aruniidud ja kuivad lubjarikkad aruniidud üksikute mändidega. Liial esineb ka loometsa. Hulgaliselt on siin linde. Ei puudu aga ka imetajad: rebane, kährikkoer jt. Suviti külastavad laide metskitsed. Sõmerit ja Liiat kasutatakse noorloomade karjamaana. Liia laiul on Hiiumaa rajooni kalurite peatuspaik.

Laide ümbritsev meri on madal, täis veeluseid rändrahne ja karisid. Hulgaliselt esineb ka väikesi rahusid. Läände jäävad Suurja Väike-Härjarahu ja Hanemaa, itta Pudurahud, Suur-Roograhu, Närkepea, Suurrahu, Koharahu ning nende taga paistab metsaga kaetud Tauksi saar. Viimase ja mandri vahele jääb Topu laht. Tauksi ja Puise ranniku vahel on hulgaliselt väikesi rahusid, mis pakuvad huvi eriti linnustiku poolest. Suuremad neist on Mustakivi rahu, Tagarahu, Paljarahu jt.

Edasisel sõidul möödutakse Hanemaast ja sõidetakse Kesselaiu suunas. Paremalt paistavad Kumari saared. Suurim ja kõrgeim on neist Kumari laid, mille kõrgemas keskosas paistab meremärk. Kaugele merele on näha ka laidudel kasvavaid pihlakaid. Eelmise sajandi lõpul asus Kumari laiul kõrts, mis oli peatuskohaks talveteel Saaremaa ja Muhu ning mandri vahel.

Kumari laidude tagant on näha Hiiumaa rannikul asuvad laiud: Kõverlaid, Ahelaid, Kõrgelaid, Vareslaid jt. Idas näeb Puise neeme kohal meres oleva Kakrarahu meremärki, Puise ninalt paistavad aga kaugele meräle sealse kalavastuvõtupunkti hooned.

Puisest lõunas on Matsalu lahe suue. Matsalu laht on tuntud roostike ja linnustiku poolest. Lahe suudme lõunarannikut liigestab Saastna poolsaar, mis veel eelmisel sajandil oli mandrist eraldatud kitsa väinaga. Viimasest on säilinud riimveeline järv — Sauemeri.

Edasisel sõidul on näha rohkesti tähiseid, mis märgivad uppunud laevu, millega suleti Esimese maailmasõja ajal laevatee vaenlase laevadele. Eespool paistavad meres kaks kühmu, mis on kalurite hulgas tuntud Papi mägedena ning on omapärase kujuga Papilaiu kõrgemaks osaks. Papilaid on jaani lademe merglist kõvik, mida

katab õhuke pinnakate. Laiust lõunas asub kivine ja madal Papi-
ehk Kivirahu, mis koos Papilaiu ja Kesselaiuga asuvad ühisel
põhja—lõuna-suunalisel madalal.

Peatutakse Kesselaiul (pindala 169 ha). See erineb teistest
laidudest eelkõige oma suurema kõrgusega (15,4 m). Mereveest üle-
ujutatav ala on siin kitsas. Geomorfoloogiliselt on Kesselaid mand-
rijää poolt silekaljuks kulutatud loode—kagu-suunaline aluspõh-
jaline kõrgendik. Selle kõrgem biohermsest dolomiidist koosnev osa
paikneb loodes. Laiu loodeserv lõpeb kõrge järsakuga —
Kessepangaga. Siin esineb kuni 7,5 m kõrgune paljand, mille joo-
nel on kihid 7°-lise kirde—edela-suunalise kallakuga. Seetõttu on
panga profiil eri osades erisugune. Kirdes koosneb pank alumises
osas vertikaalsuunas 3 m ulatuses jaani lademe dolomiitsetest
merglitest, ülal 4,5 m ulatuses kõvematest jaagarahu lademe plaat-
jatest dolomiitidest. Panga edelaosas on all jaagarahu plaatjad
dolomiidid (4 m), ülal urbsed massiivsed dolomiidid (3 m). Panga
edelapoolses otsas esineb nähtavasti 10—15 m laiune alang. See-
juures on hästi nähtav lõunapoolne murrangulõhe, mis on kohati
täidetud sinkja plastilise saviga, kohati aga dolomiidist koosneva
lõhebretšaga. Pinnakate on laiul õhuke ja aluspõhi paljandub ka
laiu lõunaosas. Pinnavormidest on selgesti jälgitavad rannaastangud
ja -vallid. Mullastikus domineerivad karbonaatsed mullad. Taim-
kattes on valdavaks kadastikud. Laiule on iseloomulikud ka loo-
kuusikud, mida teistel laidudel ei esine. Kohati kasvab segametsa,
kus peamised lehtpuud on pärn ja arukask.

Kesselaid asustati 15. sajandi lõpul või 16. sajandi algul. Möödu-
nud sajandivahetusel asus laiul väike küla. 1880-ndail aastail ehi-
tati siia kaks tuletorni, mis töötavad tänini. Käesoleval ajal elab
laiul ainult majakavahi perekond.

Kesselaiult võetakse kurss Virtsu sadamale. Läände jääb Muhu-
maa; selgesti paistavad Kuivastu sadama hooned. Ees on Viirelaid.
Sellel asuv majakas näitab teed Viire kurku — Virtsu poolsaare ja
Viirelaiu vahelisse väina suunduvaile laevadele. Idas, Virtsu
poolsaare lähedal, võib eraldada Kõbaja laidude rühma.

Virtsu poolsaarel

Virtsu poolsaar ulatub Suurde väina selle kitsamas kohas.
Seetõttu kujunes Virtsu sadam juba kauges minevikus tähtsaks
punktiks ühendusteel mandri ja saarte vahel. Oma asendi tõttu
on ta sattunud ka korduvalt sõjakeerisesse. Kaks kilomeetrit prae-
gusest sadamast asuvad Vana-Virtsu keskaegse linnuse varemed.

Linnuse ülesanne oli kindlustada merel liiklemist. Ta hävis feodaalide sisetülis 1533. a.

Esimeses maailmasõjas toimus Virtsu juures väinas 4. (17.) oktoobril 1917. a. merelahing Vene Balti mere sõjalaevastiku ja ülekaaluka Saksa laevastiku vahel. Vene sõjalaevastik taandus heas korras, tekitades vastasele raskeid kaotusi.

21. veebruaril 1918. a. alustasid saarel asuvad Saksa väed uut pealetungi üldsuunaga Virtsu ja Haapsalu kaudu Tallinna. Operatsioon õnnestus.

Suures Isamaasõjas oli Virtsu korduvalt sõjatules. Saksa väed saabusid Virtsu 10. juulil 1941. a., kuid Nõukogude vägede vastu pealetungil löödi siit 18. juulil välja. Alles 4.—5. septembril evakueerusid Nõukogude väed Virtsust Muhusse, kus kestsid lahingud 16. septembrini.

Virtsu vabastati 26. septembril 1944. a. ja juba 29. septembril alustati Suure väina forsseerimist, mis lõppes 31. septembril Muhu saare vabastamisega.

Tänapäeval on Virtsul Lääne-Eesti majanduses oluline koht nii transpordi- kui ka tööstuskeskusena. Saaremaad ja väiksemaid saari varustatakse mandrilt peamiselt Virtsu sadama kaudu, samuti toimub siit reisijate vedu. Nõukogude korra ajal on Virtsu kujunenud ka üheks Lääne-Eesti kalatööstuse keskuseks. Pärnu Kalakonservikombinaadi Virtsu tsehhis on üle 200 töötaja.

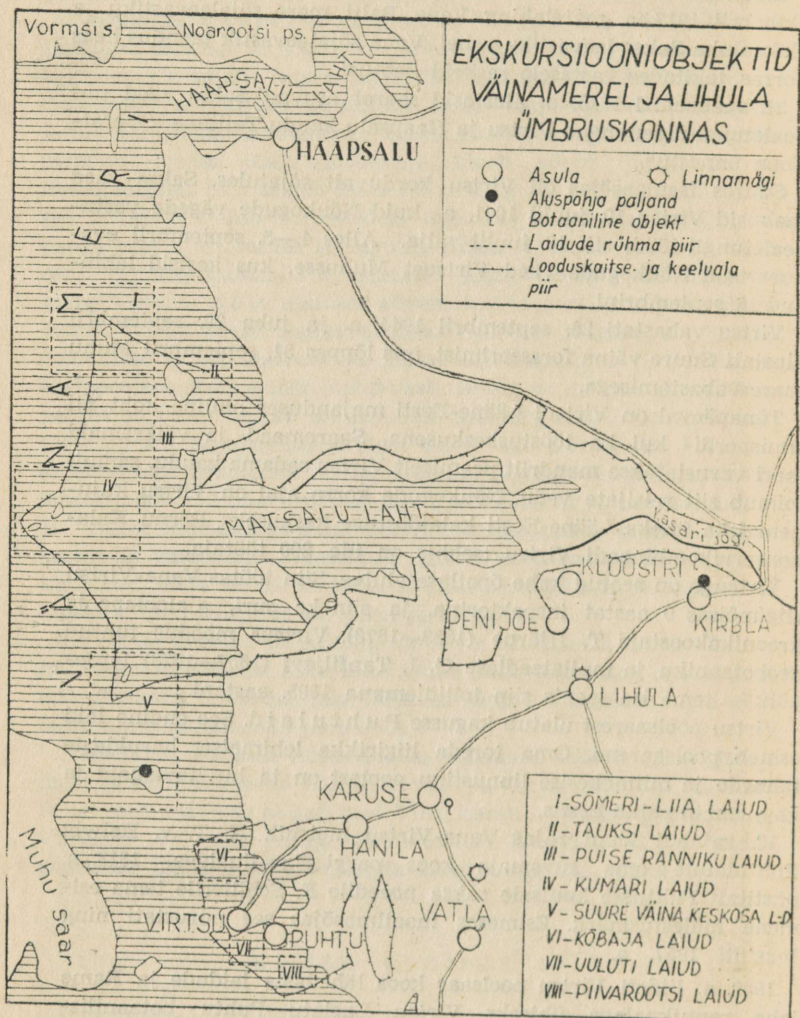
Virtsuga on seotud kahe õpetlase elutee. Siin töötas Vana-Virtsu riigimõisas 9 aastat inspektorina, ja siin ka suri, ajaloolane ja kroonikakoostaja T. Hjärne (1638—1678). Virtsus möödus tuntud geobotaaniku ja mullateadlase G. I. Tanfiljevi (1857—1928) lapsepõlv — tema isa teenis siin tolliülemana 1865. aastani.

Virtsu poolsaarest ulatub kagusse Puhtulaid. See endine laid esineb poolsaarena. Oma toreda liigirikka lehtmetsa, haruldaste taimede ja mitmekesise linnustiku poolest on ta huvitavamaid ja kaunemaid paiku Eestis.

18. sajandi lõpul rajas Vana-Virtsu mõisnik K. T. v. Helwig Puhtulaiule oma suvemaja koos pargi ja iluaiaga. 1813. a. püstitati Puhtusse kuulsale saksa poeedile F. Schillerile tema esimene mälestusmärk. Esimeses maailmasõjas see purustati ning taastati 1957. a.

1959. a. liideti Virtsu poolsaar koos lähedaste laidude ja Rame lahe rannikualaga ühiseks Virtsu—Laelatu—Puhtu botaanilis-zooloogiliseks keelualaks. Rame lahe idarannikul asuvast Laelatu puisniidust veidi ida pool esineb omaette keelualana Nehatu soo.

Puhtus asub ENSV TA Zoologia ja Botaanika Instituudi ornitoloogiajaam (asutatud 1953. a.).

VI. LIHULA ÜMBRUSKONNAS

J. ILVES, geoloogiakandidaat R. MÄNNIL, bioloogiakandidaat
H.-E. REBASSOO, A. PEEL, L. RANDRE

Kõigepealt tutvutakse Vatla, Karuse ja Hanilaga.

Vatla s pakub huvi Vatla 8-klassiline Kool, mis asub 18. sajandi lõpul või 19. sajandi algul klassitsistlikus stiilis ehitatud mõisa-hoones. Hoonet ümbritseb park. Kunstiväärtustest äratav hoones tähelepanu umbes 30 m pikkune ja ühe meetri laiune maal, mis asub saalis seinte laeks ülemineku kohal. Maali süžee ja autor on selgitamata.

Vatla 8-klassilises Koolis on 6 klassikomplekti 66 õpilasega ja 11 õpetajat. Kool on tuntud ulatusliku, peamiselt ajaloo- ja etnograafiaalase kodu-uurimusliku tegevuse poolest. Siinne koduloomuseum on suurim ümbruskonnas (esimesed esemed koguti 1950/51. õ.-a.).

Koolist 3—4 km kaugusel on Linnuse küla lähedal Vatla Linnuse linnamägi (selle kohta vt. eespool: J. Selirand, Muistsest Lääne-maast ja Hiiumaast).

Pärnu—Virtsu maantee ja Rapla—Virtsu raudtee ristumiskohal on Karuse asula. Arhitektuurimälestisena pakub huvi Karuse kirik, mida on kirjalikes allikates mainitud juba 1270. a. Endise kiriku võlvistikust on säilinud ainult altariruumi võlvid. Silmapaistev on barokkstiilis kantsel — Tallinna meistri C. Ackermanni töö 1697. aastast. Karuse kiriku aias on rida väga vanu rõngasriste ja hauaplaate. Huvipakkuv on Karuse nn. Kotimets, millest on säilinud üksikud suuremad tammed maantee serval. Mets on puisniidu ilmega, kuid väga lopsaka ja rikkaliku saluvegetatsiooniga.

Arhitektuurimälestiseks on üleminekustiilis saledate paarisakendega Hanila kirik (8 km Virtsust Lihula suunas maantee ääres), mis pärineb 13. sajandist. Selle sisustuse tuntumad kunstiväärtused on kantsel ja altaripealmik, mille valmistas 1709. a. Pärnu puunikerdaja F. Weiss.

Paar kilomeetrit Hanilast Lihula pool Ridasi küla tuuliku lähedal madala künnise veerul asub suur rändrahn — hiiekivi (Massu suurkivi; ümbermõõt 15 m).

Pikem peatus on Lihulas. (Lihula kohta vt. eespool: L. Randre, Lihula ajaloost).

Lihula alevi ja Kasari jõe suudme vahemikus asuvad Penijõe ja Kloostri.

Penijõel (3 km Lihulast) on Matsalu Riikliku Looduskaitseala keskus. Looduskaitseala (pindala 11 000 ha) hõlmab Matsalu lahe

pilliroostikud ja lahe suudme lähedased Väinamere laiud. Matsalu lahe pilliroostikud on suurimad Eestis (roo kõrgus kuni 3 m). Esineb ka kaislastikke ja rannaniite, kus kesksuvel on tooniandvamad liigid helelillade õitega randaster, soo-seahernes, randristik ja linalehine maasapp. Looduskaitseala on rajatud põhiliselt ornitofauna kaitseks ning on üks tähtsamaid linnukaitsealasid Läänemere rannikul. Vee- ja soolindude elualaks on siin peamiselt ulatuslik roostik. Kuid linnustik asustab ka laidude kliburandasid ja rannaniite, samuti kaitseala puisniite ja metsi. Matsalu linnustikku on uuritud alates 1870. aastast. 1947. a. kuulutati Matsalu jahikeelupiirkonnaks, 1954. a. asutati siia ornitoloogiline ning jahiteaduslik õppe- ja katsemajand. Matsalu Riiklik Looduskaitseala loodi 1957. a.

Kloostri kuulub Lihula näidis-katsesovhoosi valduste hulka. Asula nimi on tulnud siin olnud Lihula nunnakloostri majandusmõisa keskuse (*Klosterhof*) nimest. Säilinud on selleaegne kaev ja tsistertslaste majanditele iseloomulikud kalatiigid.

Lihulast kirde pool asub Kirbla. Maapind on siin tasandikuline, kallakuga Kasari orundisse, kus voolab Kasari (Teenuse) jõgi. Kasari kuulub Eesti suuremate jõgede hulka. Ta pikkus allikatest (Rapla rajoonis) kuni suubumiseni Matsalu lahte on 109 km. Vesikonna pindala on 3020 km².

Kirbla ümbruse peamisteks positiivseteks pinnavormideks on üksikud paekühmud — kõvikud. Kirbla kõviku (kaljuvoore) kõrgemat osa piirab loodest ja põhjast loode—kagu-suunaline Kirbla astang (kõrgus umbes 4 m). Astang koosneb jaagarahu lademe biohermist, mille olemasolu oli nähtavasti määravaks Kirbla kõviku kujunemisel. Astangu jalamil paljanduvad kohati kihilised dolomiidid, madalamal, kõviku jalamil, aga pehmed jaani lademe dolomiitsed merglid. Kirbla kõvik kujutab endast preglatsiaalse reljeefi kihiaastangu jäänust, mille lõplikule kujunemisele aitas kaasa viimase mandrijää kulutus. Kirbla astang on looduskaitse all.

Kirbla astang ja selle lähem ümbrus on huvitavad ka botaaniliselt. Seal leidub pangaalust lehtmetsa, kus haruldasemaks liigiks on mitmeaastane kuukress, paepragudes — müür-raunjalg, habras põisjalg ja kivi-imar; jalamil soostunud aladel leidub neist haruldasemat soo-piimalille, kaitse alla kuuluvat niidu-kuremõõka ja siberi võhumõõka.

Kirblas, Lihula alevi ja Kasari jõe vahemikus asub Zdanovini nimeline kolhoos. 1963. a. oli kolhoosil 2830,1 ha maad, sellest põldu 565,4 ha. Ulatuslikud heinamaad (643,2 ha, peamiselt Kasari-äärsed luhad) ja karjamaad (697,0 ha) võimaldavad aren-

dada eriti loomakasvatust. Lisaks looduslikele rohumaadele rajatakse siin kultuurrohumaid, mille pindala 1963. aastaks, võrreldes 1962. aastaga, kahekordistus (kultuurheinamaid on 50,2 ha ja kultuurkarjamaid 140,3 ha). 1963. a. oli kolhoosil 100 ha põllumajandusliku maa kohta 23 veist, neist 15 lüpsilehma. Aastas saadi lehma kohta keskmiselt 2500 kg piima. 100 ha põllumajandusliku maa kohta saadi piima 367,4 ts ja sealihha 64,3 ts. Keskmise teraviljasaak hektarilt oli 11,6 ts. Kolhoosil on ka karusloomafarm, kus kasvatatakse naaritsaid.

Toodangu tõstmiseks laiendatakse edaspidi väetisemajandust. Kavas on kasutusele võtta Kirbla mäe jalamil paiknevad väetisturbavarud. Suurendatakse ka kultuurkarjamaade ning hübriidkaalika põldude pindala. Ždanovi-nimelise kolhoosi esimees on Ü. Simson, tublimad töötajad A. Esko, V. Soostar, J. Kurbeki, A. Aasa, M. Jaaniko jt. Töötajate kommunistlikul kasvatamisel on tähtis osa kolhoosi partei-algorganisatsioonil, kuhu kuuluvad ka Kasari 8-klassilise Kooli õpetajad-kommunistid.

Ždanovi-nimelise kolhoosi keskus on Kirbla asulas, mis kujutab endast kaasaegsete tootmishoonete, elumajade ja viljapuuaiadega kolhoosiküla. Endisest Kirblast on säilinud arhitektuurimälestis — tõenäoliselt 15. sajandil ehitatud ühelööviline kirik. Kirblast pärines eesti rahvusliku liikumise juhi C. R. Jakobsoni naine J. E. Thal. 1917. a. võttis Kirbla töötav rahvas aktiivselt osa võitlusest nõukogude võimu eest. Rahvakoosolekul Kirbla vallamajas 14. (27.) jaanuaril 1918. a. astus umbes 60 inimest VSĐT(b)P liikmeks. Asutati ka Punakaardi üksus, kuhu kuulus 50 inimest.

Suure Isamaasõja algperioodil, 1941. a. 9. juulil lõi Haapsalu hävituspataljon Kasari juures tagasi fašistlikud väeüksused, kes taganesid Lihulani. 14.—18. juulini toimus Lihula—Kirbla joonel uus lahing, mille tulemusena Nõukogude väeüksused paiskasid vastase üsna tugevad jõud kuni Pärnuni. Lahingus Kasari jõe lähedal paistsid silma eriti kommunistid A. Tuur, A. Paisuots, kommunistlikud noored A. Leover. P. Soesoo jt.

Kirblas tegutsesid Suure Isamaasõja päevil partisanidena A. Laksberg ja E. Brauwerk, kes õöl vastu 20. maid 1944. a. maandusid siia lennukilt langevarjuga. Partisanide toetuspunktiks sai Kruusiaugu talu, kust neid abistati toiduainete ja muu vajalikuga.

Laikküla teeristist 6 km põhja pool Üdrumal on Virtsu—Tallinna maanteest paremal mälestusmärk, mis tähistab paika, kus 22. veebruaril 1918. a. toimus Punakaardi luureüksuse lahing Saksa okupatsiooniväe üksustega.

KIRJANDUS EKSKURSIONIMARSRUUTIDE KOHTA

- Eesti NSV ajalugu. I kd. Tallinn, 1955.
- Eesti NSV muuseumid. Tallinn, 1961.
- Eilart, E. Jugapuu meil ja mujal. «Eesti Loodus», 1962, nr. 6.
- Einpaal, A. Nafta otsimisest Hiiu maal XX sajandi esimesel veerandil. «Eesti Loodus», 1961, nr. 4.
- Jalasto, H. Hiiu maal. Tallinn, 1960.
- Karling, S. Holzschnitzerei und Tischerkunst der Renaissance und des Barocks in Estland. Dorpat, 1943.
- Karma, O. Tööstuslikult revolutsioonilt sotsialistlikule revolutsioonile Eestis. Tallinn, 1963.
- Keila rajoon arvudes. Keila, 1961.
- Larin, P. Eesti Laskurkorpus Suures Isamaasõjas. Nõukogude armee 8. Eesti Laskurkorpuse võitlustee 1941—1945. Tallinn, 1962.
- Larin, P. Lahingud Eestis 1941. aastal. Tallinn, 1962.
- Lihula minevikust ja tänapäevast. Lihula, 1961.
- Looduskaitse teatmik. Tallinn, 1960.
- Läänemaa. Maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus. Uldosa. Tartu, 1938.
- Matsalu laiud, luhad ja linnud. Tallinn, 1962.
- Richter, A. Baltische Verkehrs und Adressbücher. Bd. 3, Estland. Riga, 1913.
- Roosma, M. Hiiu maal klaasikoja ajaloo kohta. «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised, Ühiskonnateaduste seeria», 1964, nr. 1.
- Stavenhagen, W. S. Album baltischer Ansichten. Mitau, 1866—1867.
- Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon Eestis. Dokumentide ja materjalide kogumik. Tallinn, 1957.
- Tuulse, A. Die Burgen in Estland und Lettland. Tartu, 1942.
- Varep, E. Klaasitööstusest Eestis (I). «Eesti Loodus», 1962, nr. 3.
- Wehm, G. Kolovere loss enne ja nüüd. Tallinn, 1932.
- Измайлов Н. Ф. Балтийский флот в октябрьские дни. М., 1957.
- Мяньиль Р. М. Стратиграфия оандуского („Вазатеммаского“) горизонта. Тр. Ин-та геол. АН ЭССР, V, 1960.

29. juuni

Haapsalu Sanatoorses Internaatkoolis

1. Avamine.
2. Kodu-uurimise järjekordsetest ülesannetest meie vabariigis.
H. Kruus, ENSV TA akadeemik, professor.
3. Muuseum, kool, kodu-uurimine.
I. Rosenberg (ENSV Kultuuriministeerium).
4. Rahvusvahelise kultuurimälestiste kaitse aasta tähistamisest Eesti NSV-s.
E. Liin (ENSV Kultuuriministeerium).
5. Endised mõisaarhitektuuri ansamblid kui arhitektuurimälestised.
H. Üprus (ENSV MN Riikliku Ehituskomitee Teaduslik Restau-
reerimise Töökoda).

EKP Haapsalu Kolhoosi- ja Sovhoositootmise Valitsuse Komitees

1. Ülevaade Haapsalu rajooni majandusest.
V. Tarmisto, geograafiakandidaat (Eesti Geograafia Selts).
2. Haapsalu linna ja rajooni tänapäev ning tulevikuperspektiivid.
Vestlus EKP Haapsalu Kolhoosi- ja Sovhoositootmise Valitsuse
Komitee sekretäri Ü. Nõmmeaga.

Haapsalu Rajoonidevahelises Koduloomuuseumis

Mõningaid põhijooni Haapsalu linna ajaloo- ja ajaloolisest

L. Randle (Haapsalu Rajoonidevaheline Koduloomuuseum).

Tutvumine Haapsalu linna looduslike ja ajalooliste vaatamisväärsustega ning linna nõukoguliku eluga

Juhendajad: L. Randle (Haapsalu Rajoonidevaheline Koduloomuuseum), V. Pihlau (Haapsalu rajooni kodu-uurimise toim-
kond), H. Kessel, geoloogiakandidaat (ENSV TA Geoloogia
Instituut), V. Raam (ENSV MN Riikliku Ehituskomitee Teaduslik
Restaureerimise Töökoda).

30. juuni

Teaduslik ekskursioon Haapsalu ümbruskonnas (a) Haapsalu—Linnamäe;

b) Linnamäe—Taebla—Palivere—Koluvere—Kullamaa—Ridala—Haapsalu)

Juhendajad: H. Mällo (Oru 8-klassiline Kool), R. Kalk ja
L. Randle (Haapsalu Rajoonidevaheline Koduloomuuseum),
V. Raam (ENSV MN Riikliku Ehituskomitee Teaduslik Restau-
reerimise Töökoda), H. Kessel, geoloogiakandidaat (ENSV TA
Geoloogia Instituut) E. Varep, dotsent, geograafiakandidaat
(Tartu Riiklik Ülikool), H.-E. Rebassoo, bioloogiakandidaat
(ENSV TA Zooloogia ja Botaanika Instituut).

Ettekanded

2. Lääne-Eesti madaliku taimkattest.

H.-E. Rebassoo, bioloogiakandidaat (ENSV TA Zooloogia- ja Botaanika Instituut).

3. Lääne-Eesti madaliku maastikud.

E. Varep, dotsent, geograafiakandidaat (Tartu Riiklik Ülikool).

Oru Rahvamajas

1. Kooli kodulookogu, koduloonurk ja koduloomuuseum.

V. Järv (ENSV TA Ajaloo Instituut).

2. Geograafia-alase koduloolise materjali kogumisest ja kasutamisest üldhariduslikes koolides.

H. Tiits (ENSV Pedagoogika Teadusliku Uurimise Instituut).

3. Koduloonurgast rajooni muuseumini.

V. Mäeumbaed (Hiiumaa rajooni kodu-uurimise toimkond).

4. Oru kodulooringi tegevusest.

H. Mällö (Oru 8-klassiline Kool).

5. Sõnavõttud.

1. juuli

Teaduslik ekskursioon Hiiumaal (a) Sõit Haapsalust Heltermaale; b) Heltermaa—Suuremõisa—Vahtrepa—Vaemla—Käina—Kassari—Paluküla—Kärdla)

Juhendajad: V. Mäeumbaed (Hiiumaa rajooni kodu-uurimise toimkond), H. Mardiste (Heltermaa Mere-Hüdrometeoroloogia Jaam), geoloogiakandidaadid H. Kessel ja R. Männil (ENSV TA Geoloogia Instituut), H.-E. Rebassoo, bioloogiakandidaat (ENSV TA Zooloogia ja Botaanika Instituut), E. Varep, dotsent, geograafiakandidaat (Tartu Riiklik Ülikool), P. Larin, ajaloo-kandidaat ja J. Selirand (ENSV TA Ajaloo Instituut), L. Tiik, dotsent, geograafiakandidaat (Tartu Riiklik Ülikool).

Ettekanded

1. Heltermaa Mere-Hüdrometeoroloogia Jaam.

H. Mardiste (Heltermaa Mere-Hüdrometeoroloogia Jaam).

2. Hiiumaa kliima.

H. Mardiste, M. Mardiste (Heltermaa Mere-Hüdrometeoroloogia Jaam).

3. Hiiumaa aluspõhja geoloogiast.

R. Männil, geoloogiakandidaat (ENSV TA Geoloogia Instituut).

Kärdla Kultuurimajas

1. Kuidas on kujunenud Hiiumaa asustus?

L. Tiik, dotsent, geograafiakandidaat (Tartu Riiklik Ülikool).

2. Suure Isamaasõja sündmusi Hiiumaal.
P. L a r i n, ajalookandidaat (ENSV TA Ajaloo Instituut).
3. Hiiumaa osatähtsusest vabariigi territoriaalses tööjaotuses.
V. T a r m i s t o, geograafiakandidaat (Eesti Geograafia Selts).
4. Pilk Hiiumaa rajooni majandusellu.
Vestlus EKP Hiiumaa Rajoonikomitee sekretäri A. K o e l i g a.

2. juuli

Teaduslik ekskursioon Hiiumaal (Kärdla—Reigi—Kõrgessaare—Kurusu—
—Hüti—Kõpu—Mänspäe—Leisu—Emmaste—Sõru—Heltermaa)
Juhendajad — samad, kes 1. juulil.

Ettekanded

1. Haapsalu rajooni ja Hiiumaa pinnakatte geoloogiast.
H. K e s s e l, geoloogiakandidaat (ENSV TA Geoloogia Instituut).
2. Hiiumaa taimkattest.
H.-E. R e b a s s o o, bioloogiakandidaat (ENSV TA Zooloogia ja
Botaanika Instituut).
3. Hiiumaa maastikud.
E. V a r e p, dotsent, geograafiakandidaat (Tartu Riiklik Olikool).

3. juulil

Teaduslik ekskursioon Keedika—Keila—Ellamaa marsruudil (Haapsalu—
—Keedika—Padise—Vasalemma—Keila—Uku talu—Riisipere—Ellamaa—
Haapsalu)

Juhendajad: L. R a n d r e (Haapsalu Rajoonidevaheline Koduloo-
muuseum), H. M ä l l o (Oru 8-klassiline Kool), geoloogiakandi-
daadid H. K e s s e l ja R. M ä n n i l (ENSV TA Geoloogia Insti-
tuut), V. R a a m (ENSV MN Riikliku Ehituskomitee Teaduslik
Restaureerimise Töökoda), L. A r d v e (Keila Keskkool), V. J ä r v
(ENSV TA Ajaloo Instituut), A. L u u k a s (EKP Haapsalu Töös-
tusliku Tootmise Komitee), V. T a r m i s t o (Eesti Geograafia
Selts).

Ettekanne

Padise klooster.

V. R a a m (ENSV MN Riikliku Ehituskomitee Teaduslik Restau-
reerimise Töökoda).

4. juuli

Haapsalu Sanatoorses Internaatkoolis.

1. Kroonikapidamine päevakõrda!
H. Kruus, ENSV TA akadeemik, professor.
2. Põllumajandusettevõtete kroonikate pidamisest.
V. Järv (ENSV TA Ajaloo Instituut).
3. Tööstusettevõtete kroonikate pidamisest.
V. Tarmisto, geograafiakandidaat (Eesti Geograafia Selts).
4. Koolide kroonikate pidamisest.
L. Annus (ENSV Haridusministeerium).
5. Läbirääkimised.

5. juuli

Teaduslik ekskursioon Haapsalust Virtsu mööda Väinamerd (Haapsalu—Sõmeri—Kesselaid—Virtsu—Puhtulaid—Lihula)

Juhendajad: V. Pihlau (Haapsalu rajooni kodu-uurimise toimkond), U. Sepp (Riiklik Projekteerimise Instituut «Eesti Põllumajandusprojekt»), H. Mardiste (Heltermaa Mere-Hüdro-meteoroloogia Jaam), J. Kruusel (Ida-Balti Basseini Kalavarude Kaitse ja Taastamise ning Kalapüügi Reguleerimise Valitsus), R. Männil, geoloogiakandidaat (ENSV TA Geoloogia Instituut), L. Randre (Haapsalu Rajoonidevaheline Koduloomuseum), V. Tarmisto, geograafiakandidaat (Eesti Geograafia Selts).

Ettekanded

1. Väinameri.
H. Mardiste (Heltermaa Mere-Hüdro-meteoroloogia Jaam).
2. Väinamere ihtüofaunast.
J. Kruusel (Ida-Balti Basseini Kalavarude Kaitse ja Taastamise ning Kalapüügi Reguleerimise Valitsus).
3. Väinamere idaosa laidudest.
U. Sepp (Riiklik Projekteerimise Instituut «Eesti Põllumajandusprojekt»).

6. juuli

Teaduslik ekskursioon Lihula ümbruskonnas (Lihula—Vatla—Karuse—Lihula—Kirbla, Zdanovi-nimeline kolhoos ja Kruusaugu talu—Kasari—Haapsalu)

Juhendajad: L. R a n d r e (Haapsalu Rajoonidevaheline Koduloomuseum), V. P i h l a u (Haapsalu rajooni kodu-uurimise toimkond), J. I l v e s (EKP Haapsalu Kolhoosi- ja Sovhoositootmise Valitsuse Komitee). A. P e e l (Vatla 8-klassiline Kool), R. M ä n n i l, geoloogiakandidaat (ENSV TA Geoloogia Instituut), E. V a r e p, dotsent, geograafiakandidaat (Tartu Riiklik Ülikool), H.-E. R e b a s s o o, bioloogiakandidaat (ENSV TA Zooloogia- ja Botaanika Instituut), P. L a r i n, ajalookandidaat (ENSV TA Ajaloo Instituut), V. R a a m (ENSV MN Riikliku Ehituskomitee Teaduslik Restaureerimise Töökoda), J. S e l i r a n d (ENSV TA Ajaloo Instituut).

Ettekanded

1. Muistsest Läänemaast ja Hiiumaast.

J. S e l i r a n d (ENSV TA Ajaloo Instituut).

2. Lihula ajalooist.

L. R a n d r e (Haapsalu Rajoonidevaheline Koduloomuseum).

3. Suure Isamaasõja sündmusi Läänemaal.

P. L a r i n, ajalookandidaat (ENSV TA Ajaloo Instituut).

* * *

Seminar-kokkutuleku korraldajad:

Eesti NSV Teaduste Akadeemia Kodu-uurimise Komisjon
Eesti Geograafia Selts
Eesti NSV Vabariiklik Õpetajate Täiendusinstituut
Haapsalu rajooni kodu-uurimise toimkond
Hiiumaa rajooni kodu-uurimise toimkond

SISUKORD

H. Kruus , Kodu-uurimise järjekordsetest ülesannetest meie vabariigis	3
V. Järv , Kooli kodulookogu, koduloonurk ja koduloomuuseum	7
H. Tiits , Geograafia-alase koduloolise materjali kogumisest ja kasu- misest üldhariduslikes koolides	12
H. Mällo , Oru kodulooringi tegevusest	15
V. Mäeumbaed , Koduloonurgast rajooni muuseumini	17
*	
R. Männil , Haapsalu ja Hiiumaa rajooni aluspõhja geoloogiast	20
H. Kessel , Haapsalu ja Hiiumaa rajooni pinnakatte geoloogiast	23
H. Mardiste , M. Mardiste , Hiiumaa kliima	26
H. Mardiste , Väinameri	28
H. Mardiste , Heltermaa Mere-Hüdro meteoroloogia Jaan	31
J. Kruusel , Väinamere ihtüofaunast	33
U. Sepp , Väinamere idaosa laidudest	37
H.-E. Rebassoo , Lääne-Eesti põhjaosa taimkattest	41
E. Varep , Lääne-Eesti madaliku ja Hiiumaa maastikud	46
*	
V. Tarmisto , Ülevaade Haapsalu rajooni majandusest	51
L. Randre , Mõningaid põhijooni Haapsalu linna ajaloost	55
V. Tarmisto , Hiiumaa osatähtsusest vabariigi territoriaalses tööjaotuses	61
A. Koel , Pilk Hiiumaa rajooni majandusellu	64
L. Tiik , Kuidas on kujunenud Hiiumaa asustus?	67
K. Ilus , L. Tiik , Kärkla ajaloost	70
P. Larin , Suure Isamaasõja sündmusi Läänemaal	74
H. Üprus , Endised mõisaarhitektuuri ansamblid kui arhitektuuri- mälestised	78
L. Randre , Lihula ajaloost	81
J. Selirand , Muistsest Läänemaast ja Hiiumaast	85
V. Raam , Padise klooster	89
*	
Ekskursioonid	
V. Pihlau , L. Randre , I. Ekskursiooniobjektid Haapsalu linnas	93
H. Mällo , L. Randre , H. Kessel , H.-E. Rebassoo , II. Haapsalu ümbrus- konnas	97
V. Mäeumbaed , H. Kessel , R. Männil , H.-E. Rebassoo , III. Hiiumaal	101
H. Kessel , R. Männil , H. Mällo , L. Randre , V. Raam , L. Ardve , H.-E. Rebassoo , A. Luukas , V. Tarmisto , IV. Keedika—Kei- la—Ellamaa marsruudil	107
U. Sepp , R. Männil , L. Randre , V. Tarmisto , V. Haapsalust Virtsu mööda Väinamerd	112
J. Ilves , R. Männil , H.-E. Rebassoo , A. Peel , L. Randre , VI. Lihula ümbruskonnas	117
Seminar-kokkutuleku kava	121

СЕМИНАР КРАЕВЕДОВ

На эстонском языке
Редакционно-издательский совет Академии
наук Эстонской ССР

Таллин, ул. Сакала, 3

*

TKN toimetaja S. Sündema.
Tehniline toimetaja E. Toomsalu.

Ladumisele antud V 1964. Trükkimisele antud
VI 1964. Paber 54×84, 1|16. Trükipoognaid 8.
Arvestuspoognaid 6,55. Tingtrükipoognaid 6,56.
Trükiarv 500. MB-05619. Tellimise nr. 1397.

Haapsalu Graafikatööstus,
Haapsalu, Lembitu 12.

Hind 20 kop.

Hind 20 kop.

Kmr 393

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 00537802 3

98